

9.7.

ԵՆՈՎ Ք ԱՐՄԷՆ

ԹՐԲԱ-ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱՍՈՒԼԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԹԻԱԿԱՆԻՆ

301.33-03

Ա-91

1909
ԵՐԱՐԱՆ, ԵՐԱՔ,
ԴԱՐԱՐԱՆ

891.99.09

13 APR 2011

Ա-91

ԹՐԲԱ-ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱՍՈՒԼԻ ՄՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ԹԻԱԿԱՆԻՆ

ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ

ԹՐԲԱ-ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ՄԱՍՈՒԼԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԹԻԱԿԱՆԻՆ

ՏՊԱՐԱՆ «ԵԱՆԹ»,
N 2

1909

26 FEB 2013

63.138

Ն Ի Ի Թ Է Ն Ա Ռ Ա Ջ

Ժամանակագրական պէտք մը և խղճմտանքի պարտք մը իրագործել է նպատակը այս հրատարակութեան : Գիտե՛մ, շատ գոհ չե՛մ որ պիտի մնան մեր Մամուլի գործիչները՝ այս ուսումնասիրութեան մէջ անագորոյն անաչառութիւնով յայտնւած դատումներէն, որովհետեւ վարդէ պատկներ չէ որ ունեցայ հիւսելիք՝ իրենց գործունէութեանը շուրջը : Ընդհակառակը, փուշէ պատկները շատ են հոն, խայթիչ ու վիրաւորող՝ իրենց փափկազգած հոգին : Եւ, վստահաբար, ո՛չ միայն դժգոհ մնան անոնք, — որովհետեւ մեր գրական աշխատաւորները վարժւած չեն ճշմարտութիւններ լսել, նոյն իսկ գրական քննադատութեան անունով, — այլ մինչեւ անգամ իրական քինախնդիր հալածանքի մը և ռիսերիմ խաչակրութեան մըն ալ ելլեն հեղինակին դէմ, ինչպէս շատ անգամներ, երբ անվերապա կերպով պաշտօնակիցներու ուղղւած ճիշդ խօսքեր ուղած է ըսել, հրապարակով, ճակատ-ճակատի, բացէ-բաց : Փոյթ չէ : Ծճարտութիւնը անողոք է, և վե՛ր՝ ամէն նկատումէ : Գէշ-մարդ չըլլալու փոքրօրի մտահոգութենէն չա՛տ կ'արժէ ճշմարտութեան ձայնով անձնագոհարար աղաղակած ըլլալու խիղճի գոհացումը, երեւան հանելու համար վէրքը, որ պէտք է մերկացուի, կտրուի ու փրցւի նետի : Մածկեկալ՝ կը հիննայ ան, կ'արմատանայ, կը նեխի, կը շարաւորի և կը քայքայէ ամբողջ այն մարմինը՝ ուր ծլած է :

Գրական քննադատութիւնը թշնամութիւն դառնալով է մեր մէջ, ապէ՛կէն յովետներէն մինչեւ ամէնէն զարգացածներուն կրպակ : Եւ, այն աշխատախոհ նկատւածները

3992-91

մեր Մամուլի գործիչներուն՝ չէ՛ն հանդուրժեր որ՝ ճշմարտութիւնը ըստ իրենց երեսին: Կը վշտանա՛ն: Տեսութիւններն, բարեկամութիւններն կը խզեն. և մինչև անգամ յաճախ կը թշնամանան: Ասոր համար՝ անաչառ ճշմարտութեան ձայնը խղճած է մեր Մամուլին մէջ մըշտ, և գրական քննադատութիւնը վերայած է իր գերէն, ա՛յն ճակատաբայ, անվերապահ և անհաշիւ ազատութեամբութեամբ, որը պէտք է իր տիրական նշանաբանը բլայ: Պէտք չէ՛ երբեք որ՝ անձնական նկատումներու, բարեկամական հաշիւներու համար՝ Կեղծիքը, Ստութիւնը, Սխալը ծածկւած մնան: Այս հաւատքին մոլեռանդ դաւանութիւնով մըն է որ շարժած է ուսումնասիրութեան մէջ տիրող ոգին, առանց խրոչելու՝ անձի մը կամ թերթի մը մասին՝ ո՛չ գովքէն, ո՛չ ալ քննադատութենէն, մինչև ամէնէն խայթիչները, որոնցմէ, գիտե՛մ, դո՛ս չպիտի մնան անոնք՝ որոնց կ'ուզուի, — շատերը բարեկամներն: Ուղղամտութեան և գրական քննադատութեան անաչառութեան պահանջքն է ալ: Ծուռին՝ ծուռ, չիտակին՝ չիտակ բնելու սկզբունքէն միայն տալիսորդւած են այդ դատումները, — իրերը, անձերը և երեւոյթները ներկայացնող ա՛յնպէս՝ ինչպէս ե՛ն: Այդ սկզբունքը չի կրնար խնայել ո՛չ մէկ գեղծումի, չարդիւրի ո՛չ մէկ նկատումի, և չկաշառիք ո՛չ մէկ հաշիւի: Այդ սկզբունքը ճշմարտութիւնն իսկ է: Ահա՛ թէ՛ ի՛նչպէս պէտք է մեկնի այս գիրքը ամենցմէ՝ որոնք անկէ շատ չախորհելու պատճառներ ունենան.

Amicus Plato, sed magis amica Veritas.

Ե. ՊԱՆՈՒՅԱՆ

ԹՐԲԱ-ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՍՈՒԼԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԹԻԱԿԱՆԻՆ

Օսմանեան Պատուիւթեան վրայ ծախող Սահմանադրութեան արեւը՝ Թրքա-Հայ գրականութիւնը ողողեց նոր կեանքի մը արշալոյսով: Լոյսի այդ հեղեղը հզօրացէս կենդանացուցիչ էր և խաւարի ու թմրութեան մէջ խաւարիող Թրքա-Հայ կեանքին համայնական վերածնունդին հետ, Թրքա-Հայ Մասնորականութիւնը, Մամուլը, Գրականութիւնն ալ զգայացուց զարթնում մը ունեցան, դուրս ցայտելալ քաւի, կաշկանդումի և լծացած դոյակեցութեան այն պատեանէն, ուր Բռնապետութիւնը բանտեր էր դնում: Իր փեճեկին մէջ կրանաւորւած խղճովը՝ որ կենսունակ ջերմութեան զգայութենէն կեղեւը պատուելով կը թիթեռնիկանար, օլին մէջ ազատ թռիչքներ փորձելու համար: Այլափոխութիւնը հրաշալի ու եղական էր, ազատ նոր կեանքին բոլոր տեղծագործ ուժովը բախուան: Թրքա-Հայ գրականութիւնը տարեւոր թմրութենէ մը կ'արթնար, աչքերը բանալով վերածնող կեանքի մը տեսլական զարթոնքով, որ իր երակները կ'ուռնէր: Մեռելութեան տճիւներէն յանդու մեծաքանի յարութիւնն էր ալ Թրքա-Հայ գերեզմանած գրականութեան, զոր սնողորմ մոռեցման արեւն էին իջեցուցեր ողջ-ողջ, աւերիչ ու երկրակործան քանաճոյքին համար Լոյսի թշնամի ոճրագործ բռնապետի մը, տիեզերականապէս անտախտիմայ ու անհետեւորդ եօթնադարի հրէշի մը, մարդկային սերնդագործութեան մէջ եղականօրէն տիպար մարդակերպ ցուցանքի մը, տխուր աշխարհութեան խեղադարձին արխնադրու բորենիի մը, Օսմանեան Փառիշահներու զանր դարաւորապէս անմուշ վայրեն-

նութիւններով պղծող արիւնկղակ Խենդի մը, դիւայնօրէն եղեռնագործ ու գաղանաբար բարբարոս աշխարհամարաւ սպանդարանապետի մը՝ որ Համիտ կը կոչէի։ Կենդանութեան վերջին կայծովն էր որ կը հռչակար այդ Գրականութիւնը, երբ Մամուլի Ազատութիւնը հասնելով անոր մահւան ճգնաժամին, նոր շունչ մը կը փչէր ու ոտքի կը հանէր։ Գրաքննութիւնը եղերական ու աղետալի աւերներ էր գործած Թրքա-Հայ գրականութեան վրայ, դանակը դնելով անոր պարանոցին, ճնշելով անոր կուրծքը մոլեգին կաշկանդումներով, աներեւակայելի բռնաբարութիւններով, որպէսզի չի խլորտի՛ ան, կեանքի նշան ցոյց չի տայ, չի շարժուի, այլ միայն չնչն՛, ան ալ չի մեռնելու համար։ Եւ ա՛յդչափ էր միայն իր կեանքը։ Կ'ապրէր, կը պահէր իր գոյութիւնը, չէր մեռնիր. բայց ի՞նչպէս։ Այդ «ինչպէս»ը գիտեն ամէն անոնք՝ որոնք մօտէն կամ հեռուէն գործ ունեցած են Թրքա-Հայ գրական կեանքին մէջ, կա՛մ իբր գրիչի աշխատաւոր, կա՛մ իբր պարզ ընթերցող, հետեւելով լրագրութեան իբր շա՛տ մօտէն գիտակ Թրքա-Հայ Գրաքննութեան լուծին՝ ուրիշ ուսումնասիրութեան մը կը վերապահեմ վերլուծումը այդ նիւթին՝ որ արդէն դուրս է այս գրածքին սահմանէն։

Դառնալով Թրքա-Հայ գրականութեան աղատագրումին, պէտք է ըսել թէ՛ Մամուլի Ազատութեան հետեւանքով, ան մօտա հիմնովին նոր երեւոյթներու և պայմաններու մէջ, որոնք անձանօթ էին իրեն։

Ազատ մամուլի չըջանը՝ ճշմարիտ թւական մը կը կազմէ Թրքա-Հայ Գրականութեան համար, և իբր այդ բացառիկ ուշադրութեան արժանի է ան։ Այդ նպատակին է որ ուղղւած է այս ուսումնասիրութիւնը՝ վերլուծել ձգտող այն փուլերը, երեւոյթները, իրադարձութիւնները՝ որոնց մէջ մօտա Թրքա-Հայ գրականութիւնը, սկսելով նոր շուրջ մը՝ ուր կը թաւալի այսօր իր կեանքը։

Շղթաները խորտակեցան, կապանքները արձակեցան, գրաքննութեան լուծը տապալեցաւ և գրա-

կանութիւնը սկսաւ աղատ շունչ առնել, աղատ շարժակիլ, աղատ ապրիլ, առանց ունենալու իր գլխուն վերեւ Գրաքննութեան կամ Մէարիֆի այն կաշկանդիչ, ջլատիչ, սպաննող և բարբարոս միջամտութիւնը՝ որ ոտքը ձեռքը կապկպած էր Գրականութեան ու Լրագրութեան, և գիշատիչ սև թաթի մը պէս կը ճնշէր անոնց կուրծքին վրայ, եղծելով, խաթարելով, գրեթէ մահացնելով թուղթին յանձնւելու սահմանւած մտաւորական ամէն արտայայտութիւն։

Այս ահաւոր, դժոխային, խեղդիչ լուծին յանկարծական անհետացումը՝ Թրքա-Հայ գրականութեան վիզէն, զայն մոգական տալաւորութեան մը զգայախարութեանը մասնեց, գրական գործիչներուն առջև բանալով նոր կեանք մը, որուն ճաշակը չունէին և որը երազի պէս բան մը կու գար իրենց։ Ի՛նչ ալ իրենց գրածին խառնուող չի՛ պիտի ըլլար. ալ գրաքննիչները իրենց աւերիչ յապաւումներով չի՛ պիտի միջամտէին. ալ պիտի կրնային ուղեծնին գրել, աղատ համարձակ, անկաշկանդ, առանց կեղծիքի, առանց վերապահութեան։ Այո՛. այս բոլորը ճշմարիտ էին և աղատ մամուլի այս դիւթահրաշ կեանքը՝ որուն մէջ կը մտնէին գրողները յանկարծական կերպով, մէկ օրէն միւսը, կը մոգէր, կը զգլխէր զիրենք, հեշտաւէտ գիտովութիւն մը, երազային հմայախարութիւն մը, թմրեցուցիչ գլխու պտոյտ մը տալով անոնց։ Աս եղաւ զգայութիւնը հաւասարապէս Պոլսա-Հայ ամէն գրողի, ամէնքն ալ Պոլիսը միայն ճանչցած ըլլալով իբր մօտաորական գործունէութեան ապարէզ։

Ինչպէս մօտաորական գործիչները, Պոլսա-Հայ մօտաւորական շարժումն ալ աղատ մամուլի այդ յանկարծական ազդեցութենէն ուժգնապէս կը ցնցէր, անկ երկրաւ շարժէ մը գոլրւածի պէս. — որովհետեւ մօտաորական շարժումը իր նեխած, վատախտաբակ, միաձև, լճացած, մզլոտ ու տափակ ընթացքին մէջ՝ յանկարծ կանգ կ'առնէր, յեղադէպ կերպով մոնսիլու համար ուրիշ կերպու-

բանքի մը մէջ, հիմնովին հակառակաց նախկինին: Երկու-
քին ընդդիմամարտ ուժը, փոխանցումը պահը, ա՛յնչափ
ստատիկ էր որ՝ արմատէն կը սարսեր զբաղանութեան
չէնքը, թաւազլոր կը յեղաշրջէր զայն և այդ ուժիցին
հարածին տակ՝ անոր կողերը կը կքէին, կը ճարճա-
տէին, կը կազմալուծէին տեղ-տեղ:

Փոխանցումը շրջան մը կը սկսէր զբաղանութեան
մէջ, անսովոր, ուժիցին, արմատական փոխանցում մը,
ուր ամէն կարգէր յեղակարծօրէն կը խանդակէին, յոր-
ճանադարացում կը փոթորկէին, հիներ կը տապալէին, տեղ
տալու համար նոր կարգերու: Մըրկացող փոթորիկ մը
սկսեր էր զբաղանութեան մէջ, աղւաւած վրդովիչ ուժէն
այն ահեղ կիկլոնին՝ որ իջէր էր զբաղան աշխարհին վրայ
և որ տակնուվրայ կ'ընէր զայն, միակելով մինչև ան-
դունդները: Եւ ա՛յ, տարիներով լծացած միտադաղազ
ծովը, կ'որոտար, ահեղագոյ աղաղակով կը մտնէր, կը
զոտար, կը փրփրէր, դուրս պտտկալով ի՛նչ զապւած
աւաշ, ի՛նչ թաքուն եղանակ որ կար իր ծոցին մէջ: Ու
Թրքա-Հայ զբաղանութեան հորիզոնին վրայ՝ կը լուէր
փրփրայոյճը կոհակներէ բարձրացող մանչիւնը՝ ազատ
խօսքին:

Մտաւորական կեանքին այս անկաշկանդ սանձարե-
կութեան աղղկայութիւնը որչափ որ կոչւած էր բարերար
ու կազդուրիչ ըլլալու, եղա՛ւ ստիպն, դժբաղդարար,
նո՛յնչափ վտանգաւոր ու կործանարար, որովհետեւ այդ
փոթորկած ծովին վրայ արշաւելու սահմանւած նաւորդ-
ները՝ անփորձ ու անպատրաստ էին իրենց առջև բաց-
ւած ծովագնացութեան, տարիներով վարժւած ըլլալով
մրաշն նաւելու և զեկաթաբելու խաղաղ և անյող ջուրի
մը մակերեսին վրայ, թէև ան ալ պահանջէր մասնատոր
հնարագիտութեան մը՝ ճապուկութիւնը: Այդպէսով,
անմեք բռնակցան ամենատուգին ծովախոտ մը, խորունկ
զինովութեան մը, որ մտացնորութիւն ու խելքի պոռչոյ
կու տար իրենց: Այդ զինովութիւնը ընդհանրական եղաւ:

Անկէ վարակեցան, անկէ հարեցան հաւատարապէս
ամէն դրոշներ, յանձնելով մտամուր տառանու մե-
րու, անհաշիւ ու խելւած բարբառման քնկրու, դուրս
ժայթքելով իրենց բերեւէն ու միտքէն՝ ի՛նչ կուտակւած
զայրոյթ, ի՛նչ զապւած ատելութիւն, ի՛նչ լեզի քինախնդ-
րութիւն որ կար կոհակւած իրենց կոբձքին տակ:
Ինչէր գտնուեցան որ կրցան անհաւորդ մնալ այդ դի-
նովութեան վարակումէն, պահելով իրենց հաւատարա-
կըսութիւնը:

Եւ Պոլսա-Հայ Մամուլին մէջ պայթեցաւ մըրկացող
թոնուբո՛ն մը, ահաւոր վախտաւուն մը, մեծաշինից դո-
ւաւած-գոչում մը, որ կը մտացնորէր հասարակութիւնը:
Գլխաւորաբար Լրագրութիւնն էր որ բեմ հանդիսացաւ
այս աննախնդից տեսարանին, և պարզւած խառնակու-
թեան մէջ մեծ տեղ մը բռնեցին ասկերասան անաւ-
նարկութիւններու: Այն փոխառացութիւնները, որմեք
ծագում ապին հակառակորդ թերթերու միջև, էա-
պէս հիմնւած անձնական ատելութեան և մրցակցու-
թեան թունալից նպատակին վրայ: Լրագրական բմբա-
ւարտութեան այդ տխուր տեսարանները՝ զգանքով լե-
ցուցին հասարակութիւնը և շատ յոռի գաղափար մը
տւին Հայ լրագրողներու և Հայ Լրագրութեան վրայ,
պարզելով Օսալարի բարքերու ողբալի դուագներ, և
անդամ մըն ալ համոզելով հասարակութեան լրջախո՛ս
դատակարգը թէ՛ Հայ Լրագրութեան վարիչներէն և լրագ-
րողներէ անմեք՝ շատ հեռու են իրենց բարձր կոչումին և
աշխատանքի զերին ճանաչողութեան: Որովհետեւ, պէտք
էր հասկնալ վեհապէս թէ, Լրագրութեան բեմը՝ ջրանմ-
կիրներու խովուռ մը չէ՛ր, հոն կարենալ քփրկու և
կուտականութեան ամենատարին տեսարաններ հանդի-
սողակու համար, և թէ հասարակութիւնը բնաւ պէտք
չունէր ունիդորելու անձնական հակառակութեան, հաշիւէ
և հաջի կոխէ զրդւած կզվաւքներու ամբիւն՝ ամօթալի
վայրկեանութիւններուն: Այս բոլորը տեղի ունեցա՛ն տա-

կայն և տակաւին անոնց ետամնաց արձագանգները կը լաւին լրագրական աս կամ ան բեմին վրայ, անդարմանելի կերպով վարկարեկելով Հայ Լրագրութիւնը՝ հասարակութեան աչքին, — դժբաղդէ չարիք մը՝ թէ՛ ժողովուրդին և թէ՛ Լրագրութեան համար հաւասարապէս, զոր սակայն չզգալ կ'երեւան անոնք՝ որոնք ղերակատարները կը գառնան լրագրութեան կուշտին տրւած կոպիւնի այդ փուղիչ հարւածներուն:

Եւ անո՛ր համար այս տատանումները, խարխաւ փումները, որովհետեւ Հայ Լրագրութիւնը վարող գլխաւոր տարրերը՝ լրագրականները՝ մեծամասնաբար անընդունակ էին իրենց կոչումին, գործին ճշմարիտ մարդիկը չըլլալով, ալ անձեր՝ որոնք տարաբաղդ ղիպւածով մը լրագրութեան մէջ մտած էին, լոկ շահագործութեան ղիտումներով: Ասիկա դժբաղդութիւն մին էր Հայ մտաւորական աշխարհին համար, բայց իրողութիւնն էր: Այս պատճառով, Հայ Լրագրութիւնը, ինչպէս բնապետութեան չըջանին, նոյնպէս ազատ մամուլի չըջանին ալ, չկրցաւ հանդիսանալ ղեկավար ուժ մը՝ որ տէր ըլլար մտաւորական հոսանքին, զայն վարէր գիտակցօրէն և ուղղէր իր արժանի դերին: Մամուլի դերին ճանաչողութեանը տեսակէտով, Պոլսա-Հայ լրագրութիւնը իր շարուն ու մոլորած գործունէութիւնով, շատ ծիծաղելի և արգահատելի ալ դիրք մը ունեցաւ ընդհանրապէս, և, ապահովաբար, օտար աչքեր զարմանալ և կարեկցիլ միայն կրնային լրագրական գործունէութեան այն անորոշ ու անստոյգ անդադուողութեան վրայ՝ որուն բեմ դարձան մեր թերթերուն մեծ մասը: Անոնք, ժամանակին կեանքը յուզող քաղաքական կամ հանրային ո՛չ մէկ զէպքի մէջ՝ կրցան հաստատ, հեռատես, որոշ ու համոզւած ոգի ունենալ, մինչև և ետքը զայն ջատագովելու, զայն պաշտպանելու, անոր առաջացումին աշխատելու համար, բացի Բիւզանդիոնէն, որ իր ջատագոված տեսութիւններէն շատին մէջ՝ իրաւացիութեան արժանիքով դուրս եկաւ, խմատուն հեռատեսութիւնով: [Տեղն է

դիտել տալու թէ՛ Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետքի ամէնէն մեծ զէպքը, մարտ 31ի հակաօսմանադրական շարժումը, առաջնորդւած պատմական ըմբոստութենէն թուրք ղինւորականութեան, ամէնէն կարկառուն փորձաքարը եղաւ Հայ թերթերուն քաղաքագիտական համբաւութեան, երբ Մանգումէ, ժամանակ և Արեւելք, զարմանալի անհասկացողութիւնով մը, ըմբոստ բանակը և իր Շեքիաքնի շարժումը միամտօրէն կը պանծացնէին խանդավառ «կեցցէ» ներով կնքւած բուռն ու եռանդաւոր ճառագայտութիւններու անձնատուր, Հայքնիքին փրկութիւնը մարգարէանալով այդ յատնի pronunciamientoին մէջ, մինչ Բիւզանդիոն՝ չափուեալէսուքիւն կ'անւանէր զայն, չվարանելով ալ քննադատել անոր մերկապարանոց կերպով դաւադրական ոգին, հակադարձաբար միւս պաշտօնակիցներու դրուատական շուայլանքներուն, ձօնւած ապստամբ բանակին զինւորներուն, անոնց սուխններուն սպառնալիքներէն սարսափած: Ինչո՞ւ այդ սարկական փութկոտութիւնը: Եթէ վախի՛ համար չէին կրնար յարձակում ընել, կրնային սակայն չդնաճատել ալ, միայն արձանագրելով զէպքը: Եւ ինչի՞ պէտք է վերագրել բնապետութեան վերադարձը փողահարող այդ ապիկար շարժումը պանծացնելը: Դէպքերու ճանաչողութեան անընդունակութեան. — յանցանք: Գիտակից շողքորթութեան. — աւելի՛ ծանր յանցանք: Եւ ասիկա դեռ շատ մը ուրիշներու մէջէն է՛ն զլխաւորը]:

Թէ ինչո՞ւ այս սայթաքումը՝ լրագրատէրերու իրենց ստանձնած բարձր գիտակցութիւն հարկադրող գործին անընդունակ ըլլալու պատճառէն զատ*: — Որովհետեւ,

* Այս նկատումով՝ Բիւզանդ Բէչեանէն ետքը՝ բացի Քասիմէն, որ չկրնար բռնիլ թէ լրագրութենէ չհասկցող մին է, թէ և իր թերթն ալ, ժամանակը, առաջնորդող դերի տեսակէտէն, շտարբերի վարիչ կարողութիւն չունեցող տէրերէ հովանաւորւած թերթերէ:

այդ տեսակ արտօնատէրերու թերթերը, թէև ունենան իրենց խմբագիրները, սակայն անոնց գործունէութիւնը կրտսրական ըլլալով, և չըլիսելով միակ առաջնորդող միաբի մը լծակէն, միշտ ենթակայ էր և եղաւ անգոյն տատանումներու, զիրար հեզնող հակասութիւններով լեցուն։ Ատիկա սպաննել միայն կրնար թերթին ուղղութիւնը, որ պէտք է ծրագրել և առաջնորդել միակ մտայուն ուժէ մը, զերծ պարբերական փոփոխութիւններէ, ինչպէս անդէկ, անդլուխ թերթերու մէջ։ Նոյն իսկ լրագոր իրաւասութեան տէր խմբագրապետներ՝ չպիտի բաւէին այդ նպատակը իրագործելու, — երբ կը պակսի գործին զիտակ մրանեման անփոփոխելի տէրը, — անոնք ալ ենթակայ ըլլալով փոխելու, հրաժարեցուցելու։

Լրագրական անհաճոյ դատեմարտութեան բաւական անպատարեր սեռին տրւած եռանդուն մշակումին և տիրող հոսանքային ուղղութեան չարիքին ասպարէզ ըլլալէ գտաւ Պոլսա-Հայ լրագրութիւնը ողորակեցաւ լուրի գրականութեան հեղեղէն, իր բնական հետեանք ժամանակին և բնկերային ու քաղաքական պայմաններուն։ Այդ հեղեղը ա՛յնչափ յորդանոս տիրեց լրագրական հրապարակին որ՝ բոցեղէն հրդեհի մը պէս լափիլիցեց, սրեց տարաւ զուտ գրական ամէն արտադրութիւն, որով կրնայ բռնիլ թէ՛ գրականութիւնը վտարեցաւ լրագրութենէն, իր տեղը տալով, քաղաքական, յեղափոխական նիւթերու հրապարակադրութեան մը, և լուրի, դէպքի, եղելութեան արձանագրութիւնը եղող լրագրութեան մը։ Այս հոսանքը, որ տակաւին չէ կտտած և կը շարունակելի՝ լրագրապետներու կողմէ մեղապարտ անփութութիւնով մը, կրկնապէս վնասեց Հայ լրագրութեան. առաջին՝ խախտելով անոր պէսափստն բնոյթը, որով թերթերը ներքին և արտաքին քաղաքականութեան դէպքերու արձանագրիչ մը միայն դարձան. և երկրորդ՝ վտարելով, սպաննելով գրական սեռը՝ իր ճիւղերովը, — բնկերային, իմաստասիրական, բանասիրական, ևն, նիւթեր։ Եթէ այս

ընթացքը ժամանակաւոր ըլլար, և վերջ գտնէր սկզբնական խանգաղաւորութեան շրջանէն ետքը, դատապարտելի չպիտի ըլլար, իբր հետեանքը դէպքերու և երևոյթներու։ Բայց ան տեսական ըլլալ կ'երեւայ, ինչ որ բարի նշան չէ մեր լրագրութեան ուղղութիւնը և կոչումին անսակեւտով, որովհետեւ որչափ ալ զիրքի գրականութիւնը գոյութիւն ունեցած ըլլայ, — ուր կոչւած են ամփոփել զուտ գրական արտադրութիւններ, — տակաւին մեր լրագրութիւնը չգաղբիր, ընդհանուր առումով, ներկայացնելէ գրական աշխատութիւններու ընդհանուր բն՝ ուր պէտք է մշակելն նաեւ գրական ամէն ճիւղեր։ Թրքա-Հայ գրական շարժումը, զեռ այսօր ալ, կ'արտայայտել լրագրութեան մէջ, որ անհամեմատ կերպով կը նսեմացնէ զիրքի գործունէութիւնը։ Այս պատճառով, «Թրքա-Հայ Գրականութիւն»ը առաւելապէս կրնէր կայացել իր լրագրութիւնով, ինչպէս այդ քմբուումով է որ մշակւած է այս ուսումնասիրութիւնն ալ։ Շեշտելի է նաեւ որ, մեր լրագրութենէն վտարող գրական ճիւղերուն տեղ՝ լայն սահմանի մը մէջ մշակեցան և զեռ կը մշակելն յեղափոխական նիւթեր, բայց ատոնք չկրցան և չպիտի կրնան լեցնել նահանջող պակասը, ըլլալով աւելի՝ ուռուցիկ ճամարտակութիւններ, ճառասոցական մնամէջ բացաղանջութիւններ, անուախ խանգաղաւորութիւններով բորբոքած ծիծաղելի քաղցրութիւններ, զուրկ գրական, իմաստասիրական, բնկերային հիմքի, ոճի գեղեցկութենէ, արամբանող իմաստէ, գրեթէ ամէնքն ալ արդիւնքը՝ համբակ գրիչներու, ճառամով պատուելիներու և զիւրարորբոր երեւակայութիւններու, յեղափոխական աժան զգացումներու զիւրավատ կայճէն բռնկած, անկշռադատ դեռահաս միտքերու մէջ։

Ներկայացնելէ ետքը՝ ընդհանուր կերպով՝ Պոլսա-Հայ լրագրութեան ապրած տենդայոյզ կեանքը՝ Ազատ Մամուլի յաջորդող օրերուն մէջ, անդրադառնանք զայն մարմնաւորող տարրերուն առանձնական խլրտումներուն, շարժումներուն, սկիզբէն մինչև ներկայ օրերը։

Տեսարանը գերազանցապէս զւարճալի և կատակերգական էր, այդ սկիզբի օրերը: Մամուլի ազատութեան զարթուցիչ շնորհը հնչելուն հետ՝ մեր թերթերը սրեցին ականջներն և ապշահար աչքերն չփել սկսան: Զիրենք սթախեցնող յեղաշրջութիւնը ա՛յնչափ յանկարծական էր որ՝ շարունակին մեծ եղաւ: Եւ ուզեցին բա՛ն մը ընել, ինքզինքնին ցուցնել մէջ-մէկ կերպով: Այդ նպատակով, իրենց առաջին դործը եղաւ ծիծաղելի պիտակով մը պճնել իրենց ձակատը, հոն կախելով վերտառութիւններ, ազգարար տախտակներ, — ինչպէս խանութներու վրայ, — իբր թէ իրենց ուղղութիւնը որոշող, և սակայն, էտպէս, անխմատութեան կատարեալ նմուշներ միայն ըլլալ սոհ-մանուած խօսքեր, լրագրական տգիտութեան աղբա-նշաններ: Մէկը եղաւ «Ազատական Անկախ Օրկան».— իբր թէ «կաշկանդւած կախւած օրկան» ալ կարենար ըլլալ: Ուրիշ մը եղաւ «Ազատ Հայաթերթ».— իբր թէ «ո՛չ-ազատ հայաթերթ» մըն ալ կարենար ըլլալ, կամ մաքր. ապուշութիւնը ունենար ատանկ հռչակելու իր թերթը: Ուրիշ մըն ալ եղաւ «Ժողովրդական Օրա-թերթ».— իբր թէ թերթին «հակաժողովրդական»ն ալ ըլլար: Այդ թերթը արդեօք արգիլւած է կարդալու ազնապետականներուն: Կամ խմբագրութիւնը ինքզինքը անկարող կը զգայ անոնց միտքը գոհացնող հրատարա-կութիւն մը բնելու: Գէ՛շ նշան: Ուրիշ մը եղաւ չեմ գիտեր ի՛նչ, և սակայն ամէնքն ալ «ազատ» և «անկախ»: Ի՛նչ բան կ'ուզէին այդ նշանարանները. չէ՛ր հասկցուեր, որովհետեւ չէին ճշգրէր կուսակցութիւն մը, քաղաքական դաւանանք մը, ինչպէս եւրոպական թերթերու նշանա-բանները.— «Ազգայնական, Ընկերաբարական, Հակակղե-բական, Արքայական, Հանրապետական» եւլն:

Առանց այս որոշ անջատումներուն, ի՛նչ կը նշանա-կէին մեր «ազատ» և «անկախ» թերթերուն տարտամ վերտառութիւնները, զորս ամէն լրագրող ալ կրնար աման կերպով ձեռք բերել, քանի որ անոնք ուղղու-

թիւն մը չէին սահմաներ և պատասխանատուութիւն մը չէին հարկադրեր հրատարակութեան վրայ: —Ա՛ն կը նշա-նակէին որ՝ ատոնք բան մը չարժեղէ ետքը՝ մեր լրագրա-պետները որոշ գաղափա՛ր չունէին լրագրական արեւա-տին մասին և գէթ իրենց ցուցամոլական ծաղրելի յու-ռութքով յոռի գաղափար կու տային իրենց բմբուռումին և հասկացողութեանը մասին: Զէ՛ք խոտտովանիր թէ՛ ի՛նչ անհեթեթ և անխմատ դաւեշաններ կը դառնան այդ նշա-նարանները՝ օտար լեզուի մը թարգմանելով: Ինչո՛ւ միշտ խօսքով խարելի ու խարել, «ազատ», «անկախ», «ժողովրդական» և չեմ գիտեր ի՛նչ հռչակելով թերթ մը: Թող հատարակութիւնը գնահատէ այդ ատտքնութիւնները թերթին քով՝ եթէ ան կարենայ ունենալ, համաձայն իր խոտտումին, ինչ որ շատ անգամ հակառակ կողմէն ճիշդ կ'ելլէ: Որովհետեւ, այդ «ազատ», «անկախ» հռչակւած թերթերը յաճախ ա՛յնչափ... կախւած են նկատումներէ որ՝ թերթ և խմբագրութիւն կատարեալ ուրացումը կը դառնան չորս հովերուն քարոզւած վարդապետութեան*:

Իսկ թէ այս խարեպատիր ջնարակէն գատ, ի՛նչ կեր-պարանախոխութիւններու ենթարկեցան մեր թերթերը և Պոլսա-Հայ մամուլը իր ամբողջութեանը մէջ ի՛նչ յօ-րինւածք ստացաւ, ահա՛:

* Յատկանշական օրինակներ, պէտք եղածէն աւելի պերճախօս: —Այդ «անկախ» ներքին մէկը՝ Մանգումի՛ չունեցաւ «անկախ»ութիւնը վեղարաւոր Մասաւան գը-րոյկս ստացած ըլլալը ծանուցանելու, անոր համար որ՝ իր մէջը ինծի հակառակորդ խմբագիր ունի: Եւ ուրիշ «ազատ» մը՝ Բիւզանդիոն՝ նոյնպէս «ազատ»ութիւնը չունեցաւ ծանուցանելու, որովհետեւ գիրքս Օրմանեանին մասին ամբաստանագիր մըն էր և Բիւզանդիոն Օրմանեանը կը պաշտպանէր այդ օրեր: Եւ պէտք է շեշտել թէ՛ գիրքի մը մասին երկրող չոր «ստացանք» մը գրել, առանց որ և է գրւատիքի, չի՛ նշանակեր հեղինակը գոված կամ գիրքին բովանդակութեանը համախոհ եղած ըլլալ: Ահա թէ ո՛րչափ «անկախ» են շնորհայնները կամ, ա՛լ տեղի է, ո՛րչափ... կախւած!

Այն գաղթականութեան գունդագունդ հոսանքը՝ զոր Սահմանադրութիւնը Արտասահմանէն Պոլիս թափեց, իր հետ բերաւ նաեւ գրողներու և խմբագիրներու խումբ մը, որոնք կու գային հոս գործի սկիւղ և իրենց տապարէզ փնտուել։ Անոնց մէջ, ամաքեօն գրողներուն հետ՝ կային արեւնառով խմբագիրները, որոնք պէտք էին ուշ կամ կանուխ խմբագրութիւններու մէջ տեղ մը գտնել, կամ ինքնագլուխ հրատարակութեան մը ձեռնարկել։ Մտաւորական աշխատանքներու՝ Պոլիսի լրագրական տապարէզին վրայ խուժումին հետեանքով, խմբագրութիւններէ մէկ քանին ենթարկեցան նոր կազմակերպութիւններու, փոփոխելով իրենց խմբագրական Մարմինները, որովհետեւ, Լրագրութիւնն ալ արմատապէս յեղաշրջւած ըլլալով, Արտօնատէրեր կամ Տնօրէններ պէտքը կը տեսնէին նպատաւորելու նոր ուժերու և ազատ մամուլի երկիրներէն դարձող գրիչներու աշխատակցութենէն։

Նոր կազմակերպութեան ենթարկուողներուն առաջինը եղաւ Արեւելի։ Գրեթէ Սահմանադրութեան հետ՝ Արեւելիի խմբագրապետ Թօփճեանի դաշխճը ինկած էր։ Արեւելիի Տնօրէնութիւնը՝ քաղաքական փոփոխութիւններու հետեանքով ծանր ամբաստանութեան տակ ինկող իր վտանգւած դիրքը փրկելու համար մանաւանդ՝ պէտք ունէր այն տեսակ խմբագրական Մարմինի մը կամ առաջնորդող գրիչներու, որոնք կարենային Արեւելիի բարոյական վարկը հիմնական գահավիժումէն ազատել և հասարակութեան մէջ արթնցուցած չուի տպաւորութիւնը մշտնադրել, ըլլալով յեղափոխականութեան հետ չփոժ ունեցող ղեմեր։ Այս նպատակով, Արեւելի գրկաբաց փաթեթեցաւ անձին և անուններուն վաղեմի Հայրենիքի «Հրանտ»ին [Մեղքոն Կիւրճեան] և Երւանդ Սրմաքէշ-խանկեանի, վերջինը խմբագրապետ կարգելով թերթին, անունը առաջին սինակին ձախառը աչքի մէջ մտնելու պոստպող ձեւով մը դրոշմելով, բոլոր քրթմնող բերաններու ազդարարելու պէս. «Ա, զիտ-

ցած եղէք, ձայն չհանէք, Արեւելիի խմբագրապետը պարկեշտ մարդ է և յեղափոխական ալ»։ Իսկ «Հրանտ»ի վստահեցաւ կանոնաւոր աշխատակցութեան բաժին մը, Տնօրէնութեան կողմէ բաւական մեծ զոհողութիւնով մը՝ փոխան առաջադրւած նպատակին։ Եւ իրաւ, նշանը նպատակին ծառայեց և Արեւելի, սկիզբները, ունեցաւ յաջողութիւններ, սկսելով լրագրական խլրտող շրջան մը՝ զոր վարեց Սրմաքէշխանկեան, իր պատկերապից գրիչով, ընկերացած «Հրանտ»ի հայրենաշունչ սիրուն գրիչին։ Միայն, Սրմաքէշ-խանկեանի հրապարակագրութեանը մէջ՝ նշմարելի է որ, հակառակ իր ըսելու արտայայտիչ կերպին և շատ անգամ վառվառն էջերուն, իր տեսողութեան հորիզոնը սահմանափակ է և գրիչը կը հակի միշտ միակողմանի՝ յանկերգի մը։ Իր քնարը մէկ լար ունի, որմէ ճիշդ է թէ եղանակներ կը յօրինէ, բայց ամէնքն ալ նոյն մօրիճին վրայ երգւած։ Կրնայ ըսուիլ թէ՛ իր ինքն ամուսն հրապարակագրութեան տիրական զսպանակը կազմեց՝ միակ նիւթ մը, — Հայաստանի սովը, հարստահարութիւնները, իրենց զանազան դրւագներով, զանազան ձեւերու մէջ արտայայտւած։

Իսկ «Հրանտ», բռնապետութեան օրերու մէջ «պանդուխտի կեանք»ին ցաւերովը տոչորտող գրիչ, — որ գրականութիւն ընելու միայն կը ծառայեցնէր տառապող հայրենիքին ողբովը յուզւած իր խօսքը, — հիմա, ապրելու համար օրագրողի արեւնառին լծւած, չապրող գրականութեան մը գործունէութեան կը զոհէ իր գրիչին համարը, լրագրական անհոջակ դրւածքներով, բացի պատահական զեղեցիկ իր էջերէն այն նիւթերուն մէջ՝ որոնք զինքը կը յուզեն։

Արեւելիի խմբագրական վերակազմութեան մէջ կարելի է գտնել ընդ նաեւ գործունէութեան յիշատակելի շրջանը Զ. Սելվարի, որ Բարիզէ դարձին տառնձնեց կանոնաւոր աշխատակցութիւն մը, ամենօրեայ իր քրոնիկներով։ Հայ տաղանդաւոր Ֆանրեզիսդը սակայն, Բարիզի չքեղ ու-

տանէն յանկարծ Պալիսի սահմանադրական արեւոծութիւն-
ներով խճողւած թոհուբոհին մէջ ինկած, ունեցաւ հոգե-
բանական սեւամտոյձ վիճակ մը՝ որ բթացուց իր գրիչը։
Ազդւած այդ հոգեկան դրութենէն, և հալածւած ամէն
օր արտադրելու անուարաց մտրակէն, — ինչ որ կը ջլատէ
միտքը գրողին և կը սպաննէ գրիչին արեւատագիտու-
թիւնը, մահաւանդ սրամիտ ըլլալ հարկադրւած ֆան-
թեզիստին քով, — Ալիիար գեղեցիկ էջերու հետ տոտրա-
գրեց շատ մը անյաջող գրւածքներ՝ որոնք վարկարկելի
շրջան կրնային իր տեւականապէս յաջողած գրադէտի համ-
բաւը, եղծելով այն անունը՝ որով երգիծական գրականու-
թեան և սրամիտ արեւտի վարպետ մը ճանչցւած էր ինք։
Ալիիար չգիտցաւ զգուշանալ այս չարիքէն։ չգիտցաւ նաեւ
դարմանել զայն, կա՛մ հրաժարելով գրելէ, կա՛մ բժշկե-
լով իր թունաւորւած հոգին, սր կը կապտէր կը կաշկան-
դէր իր տեսողութեան սահմանը՝ նիւթերու ընտրութեան
և մշակումին մէջ։ Եւ Ալիիար տուժեց և յուսախաբ ըրաւ
հատարակութիւնը, մանաւանդ իր համակիրներու չըջանակը։
Այս սայթաքումին մէջ իր վրայ մածապէս ազդած ըլ-
լալու է նաեւ իր սեռին մէջ արեւատակիցներու նպատա-
կաւոր և շահադիտական հալածանքը՝ որ վերջերս իր գէժ
խաչակրութեան մը զարնուրանքը առաւ, մինչև զինքը
Արեւելէն փախցնելու ատոյժան։ Անկէ ետքը, իր անունին
տնարժան թափառական ոտոտաւմներ փորձեց Ալիիար,
Արեւելէն Բիւզանդիոն, Բիւզանդիոնէն ժամանակ, և
ժամանակէն նորէն Արեւել, իր մոլորումն հետեանքով՝
շատ մըն ալ ձախողութիւններու մէջ գլորելով, մինչև
որ, ա՛լ զգւած զինքը հետապնդող փորձութիւններէն, —
որոնց առաջինը Բարիդի պէս միջավայրէ մը հրաժարելով
Պալիս փաղելը եղած էր, անապատի յուսախաբութեան
մը բնդհարկու համար, — փրկութիւնը հետանալուն մէջ
գտաւ, անշնչելով եզրադատ։ Արեւել, իր խմբագրական
մարմնին և աշխատակիցներու գրածքներովը՝ հրատա-
րակեցաւ միջակ փայլով, և, հիմա, կը հրատարակ-

ւի, առաջին էջին քիչ-չատ ընթեռնելի բովանդակութե-
անէն դուրս, ներքին էջերու յուսահատեցուցիչ կերպով
լճայած կեանքով*։ Արեւել չունեցաւ և չունի որոշ
ուզողութիւն մը, տիրական ոգի մը՝ ազգային և քաղաքա-
կան հարցերու մէջ†, որով կարենար դառնալ այսինչ
նպատակին ձգտող օղկան մը, ինչպէս պէտք է ըլլայ

* Ապրիլ 20էն Արեւել իր ծառայը պզտիկացց
և սկսաւ հրատարակել վարդապոյն թուղթով։

Արեւելի Խմբագրութեան կ'անդամակցին Զարեհ
Նեմցէ և Գրիգոր Թորոսեան։ Խմբագրութիւններէ չեմ
յիշեր անունները անոնց՝ որոնք ստորագրութիւնով չեն
կրեւար երբեք թերթին մէջ։

Արեւել, բնդհատելէ ետքը հրատարակութիւնը
Բաֆֆի Խեմքրին, սկսաւ հրատարակութեանը և աւար-
տեյ՝ նոյնպէս Բաֆֆի պատմական սքանչելի մէկ վեպը՝
Սամուելը։

† Թէ լրագրական ուզողութեան մէջ թերթերէ ոմանք
ինչ գահավէժ կը սայթաքին և թէ լրագրապետներէ
ոմանք ինչ կերպով տէր են իրենց համոզումն՝ կը լու-
սարանեն հետեւեալ օրինակները. — Մինչև Օսմանեան Սահ-
մանադրութեան նախորդ օրը՝ Արեւել թու ու Օրմանեան
նական մըն էր, և գիշեր-ցորեկ ձայնին բոլոր ուժովը Օր-
մանեան Պատրիարքին փողը կը փչէր։ Սահմանադրութեան
հռչակւած օրը՝ Արեւել անրացատրելի — կամ չա՛ւ բացատ-
րելի — կերպարանափոխութեան մը ենթարկեցաւ, և, առ-
ջեցուցիչ մողականութեան մը հմայքով, ներկի տակաւի մը
մէջ մտաւ կլաւ, բերանը փոխեց, և զարծաւ թունդ հա-
կա-Օրմանեանական, ա՛յնչափ կծու՝ որչափ թերեւս ուրիշ
թերթեր չէին։ Պատճառ. — որովհետեւ Օրմանեան ինկած
էր և անոր թմրկահարութիւնը բնկ՝ կրնար վառնգել
Արեւելի գոյութիւնը։ Ծիչդ է թէ Խմբագրութիւնը փա-
փառութիւն կրած էր, բացց ազ չէ՝ որ կրնար փրկել զինա-
կափոխութիւնը։ Իր տէքը միշտ նոյնը եղող թերթի մը
կեանքին և անունին վրայ կը ծանրանայ՝ հանգչէլ հատա-
րակութեան իր բաբոյնական պատմամասնութիւնը, ո՛չ
թէ պատահական խորագրութիւններուն։ Շեշտելի է նաեւ
որ՝ այդ կեղեւնափոխութեան համար՝ Արեւելի տէքը չէ՛ր
փոխւած։ Առաջինը չէր միտցն այս մոլորանքը՝ Հայ մա-
մուլին մէջ, — յաճախազէլ և անխուսովելի հետե-

ամէն թերթ, ընտրելով իրեն կոչում մը, և ինչպէս պէտք է ղեւոտի լրագրական ամէն հրատարակութիւն: Միայն ատեն մը, եղաւ Հ. Յ. Դաշակցութեան կէս-պաշտօնական «օսկան»-ին պէս բան մը, ան ալ իր անտեսական գոյութեանը պահպանութեան համար, այդ կուսակցութեան ուժին ապաւինելու նպատակով:

Թօփճեանի դաշխիճին պէս, Սահմանադրութեան հռչակումին հետ, ինկաւ նաեւ Քասիմի դաշխիճը, Մանգումէի մէջ, Քասիմ աղատական օրերու խմբագիր մը հնկատուելով՝ Տնօրէնութեան և խմբագրութեան կողմէ: Ատկէ զատ, խմբագրական կարեւոր փոփոխութիւն մը չկրեց Մանգումէ: Քանի մը շարաթներ խմբագրութեանը անդա-

ւանք թերթերու անակցումը վարիչներ ունենալուն: Այս դրութեան դարձիմացքէն կ'ուզէք երկրորդ օրինակն ալ:

Արլիար նոր էր հեռացած Արեւելէն, — անհամաձայնութեան մը հետեւանքով, — երբ օր մը, Արեւելի իմբադատունը, թերթին Տնօրէնութեան մէկ շահակից անդամը, Սիսակ Ֆէրիա պէյ, — աս ո'րչափ Ֆէրիայացած Հայերով և աժան պէյերով չըմպատուած ենք, — կուշտ մը կը բամբասէր և կը վարկարեկէր Արլիարը՝ զոր ա'յնչափ չլացուցիչ գովարանութիւններով պանծացուցած էին Ֆէրիա և է'նի. Արեւելի մէջ: Դիտել տւի թէ՛ ինչու ուրեմն ա'յնչափ փառաբանած էին զայն, եթէ, իր բաժնին պէս, բան մը չէր արժէր ան, և ինչո՞ւ առատօրէն վճարած էին անոր աշխատակցութիւնը:

— Կարծեցինք թէ՛ բան մըն է և օգտակար կ'ըլլայ թերթին, — պտտախմբեց, հոյակապ աղիտութիւնով, — բայց ընդհակառակը իր յօդածներուն համար գանգատներ միայն կը տեղան ամէն կողմէ:

Զգացուցի թէ՛ յանցանք մըն էր իրենց՝ իրր լրագրատէր՝ եթէ չէին ճանչնար Արլիարի կարողութիւնը և կրկնա'կ յանցանք մը՝ անոր հեռանալէն ետքը՝ իրենց յօտախորտութիւնը ողբալ, անպատուարեւ բամբասանքներով: Նեղը մնացած, կակաղեց:

Խնդիրին է'ն նշանաւոր կողմը հոն է որ՝ ատկէ ետքը՝ Արլիար նորէն Արեւելի աշխատակցութեան հրաւիրուեցաւ, թերթին մէջ առնուելով:

մակցեցաւ Արամ Անտոնեան, ետքէն մնայուն խմբագրապետ ունենալու համար Երւանդ Տ. Անդրէասեանը, հրատարակելով իր խմբագրական մարմինն* յաճախ յաջող յօդածներով: Մանգումէ ալ, ազատ օրերու մէջ, չունեցաւ որոշ ոգի, աշխարհայեցողութիւն՝ ազգային և քաղաքական խնդիրներու մէջ, իր ուղղութիւնը ճշդող: Եւ հանդիպող ամէն ահա խմբագիր իր քուռնիքէն անցընելու սովորութեանը հետեւանքով՝ մինչև այսօր կրնայ պարծիլ իր լեզուական և քերականական անհեթեթ ուղղեցուցիչ սխալներովը՝, որոնցմէ կ'երեւայ թէ՛ զերծ չըլլալ ճակատագրած է այս թերթը: Յիշատակելի է իր հրատարակութիւններուն մէջ՝ Բանիս Բանիս թերթօնը՝ ծանօթ գրող Սմբատ Բիւրատի, ոչ-մնայուն խմբագիր մը, խմբագիրը Եգիպտոսի Փիւնիկին:

Քասիմ չէր կրնար դադրիլ լրագրութեան մասնակցելէ, թէ՛ իրր արժանապատուութեան և թէ՛ իրր անտեսական խնդիր: Հետեւաբար, — ձեռագդալու համար քաղաքական հորիզոնին կացութիւնը՝ ժամանակաւոր վարմնոտ դեղեւումներէ ետքը, ապահոված վստահ ապագայէն, — հիմնեց ժամանակը, «Ժողովրդական Օրաթերթ», իր յորջորջումով: Քասիմ, իրր գերաշնչեցալէս ժողովրդական մարդ, ժողովրդական լրագրող և ժողովրդական հաճոյքներու և պահանջներու բաղինին խնդրելութեանը ճարտար սարկաւազ, իր թերթով այն տեսակ չլացուցիչ խայծ մը կ'երկարէր միաժամ ժողովուրդին գունչին, որ մէկ անգամէն կ'ազատուէր թերթին գոյութիւնէ. — ժամանակի բաժանորդները մասնակից պիտի ըլլային 500 «ամեհեհեհ»-ներու պար-

* խմբագրական մարմինը այսօր կը լրացնեն Յակոբ Տէր-Յակոբեան, Գեղամ Բարսեղեան և Սեպուհ Ալունի:

† Այս թախիթվածութեան մէջ յաջող մրցումի մը կրնայ ելլիլ նաեւ ժամանակ, մանաւանդ առաջին էջի զանազան յօդածներով:

§ Ի'նչ ստրկական ժողովրդականամիւլութիւն. Հայերէն չունի՞ այդ բառը, Քասիմ:

գեւին : Այն չուկայիական հնարամիտ գիւտը չէ՞ր բաւեր հրապուրելու համար ամբողջ դիւրահաւան «ժողովրդական» հասարակութիւնը՝ թափելու ժամանակի վրայ, երբ մանաւանդ, Քասիմ ալ, անհանդուրժելի կերպով, անխնայաբար, տարին տասներկու ամիս, ամէն ատու, ամէն սխնակի գլուխէ, ատոր պուտոս ծանուցուէր ժողովուրդին աչքին մէջը կը մտնէր : Եւ սակայն, ատոր հետ, Քասիմ կարող կ'ըլլար իր թերթին մէջ ուրիշ լրագրական հրապոյրներ ալ մտնելու, հրատարակելով Կրակիկ Մեզեկ խորագրեալ Հայ Յեղափոխութեան կեանքէն ու Ռաֆայի թերթին մը, և յօդաւանդու շահեկան չափը մը՝ «Ինչպէս Շահեկան Ազատութիւնը» : Ժամանակ իր առջին էջը կը պահէր նաեւ, — քանի մը ամիսներու «Քասիմ» ական վարպետութիւն մը եղաւ աղասակայն, դժբաղդաբար. — յօդաւանդու ծանօթ և սիրեալ գրիչներու, — Զապէլ Նսայեան, Ռուբէն Զարդարեան, Ալփաւան, Սուրէն Պարթեւեան, Միքայէլ Շամտանճեան, Արամ Անտոնեան, «Երօտ», և այլն, որով լրագրութեան մէջ իր տեղը կը շինէր և յաջողութեան ճամբուն մէջ կը մտնէր, նոր գետին մըն ալ իրեն տեղծելով, ինչպէս յաջողեցաւ, կանոնադրաբար հրատարակելով և գրաւելով դիրք մը Պոլսա-Հայ Մամուլին մէջ :

Բայց ինչ որ ժամանակ ալ չունեցաւ, — և Քասիմ այդ բաներով շատ չի մտահոգւիր, իր տիրական մտածումը ըլլալով թերթ ծախել և դրամ վաստակիլ, — այն առաջնահարգ պէտքն է՝ որուն պակասը չեղանցի վերը մըն երկու թերթերուն քով, — նպատակ և ուղղութիւն : Ժամանակն ալ եղաւ, յօդաւանդ և լուր հրատարակող և ասով միայն ժողովուրդը գոհացնող հրատարակութիւն մը՝ առանց յայտնի դաւանանքի մը, որոշ հայեացքի մը՝ հայկական և օսմանեան կեանքին մասին : Ժամանակ ալ ոգի մը ունեցող «օսկան» մը չեղաւ, այլ թերթ մը՝ որ եղածը կը գրէ և հասարակութեան տեղեկութիւն կու տայ, մինչդեռ պէտք է որ թերթն ալ իր

կարծիքը, իր լսելիքը, իր հայեացքը ունենայ, այն դէպքերուն և իրադարձութիւններուն մասին՝ որոնց արձագանգ կ'ըլլայ : Թերթ մը կոչեալ չէ՞ միայն գրելու : Թէ հանրային խնդիրի մը մասին ի՞նչ լուծ, ի՞նչ խօսեալ է, այլ պէտք է գրէ նաեւ թէ ի՞նչ ի՞նչ կ'ըսէ : Այն նկատուեցաւ մեր կացած, սովայն, ժամանակ գոհացուցիչ կերպով խմբագրեալ Պոլսա-Հայ թերթերէն մէկը կը հանդիսանայ, բովանդակելով օրէան բոլոր լուրերը խառնեալ ձեւի մէջ, — լրագրական ուշագրաւ ճարտիկութիւնով ժամանակին ձեռք բերեալ, առաջնութեան և թարմութեան մրցանակի արժանի, — դրական պէսալիսութիւններ, լուրջ յօդաւանդներ, կարեւոր այժմէութիւններ, լրագրական նորութիւններ և... ամբարիկեան ռեկլամներ... ինքզինքին, խմբագրեալ նիւթը չարդարացնող հակա վերտուսութիւններով, զորս շարադրելու ճարտարութիւնը ունին՝ Քասիմին չափ թերթին մըն խմբագիրները, Ժիրսյոյ Շիրակացի և Արտաշէս Գալփագճեան :

Օրաթերթերու կեանքին մէջ, իր տեղը ունի նաեւ Սուրհանդակ, որ շատ տենդոս գործունէութիւն մը, փոթորկալից հոգեվարք մը և եղբրական վախճան մը ունեցաւ, Սահմանադրութիւնէն ետք : Մամուլի ազատութեան ամենէն մրկացող շրջանին, առաջին օրերը, երբ Հայ թերթերը, ուրիշ ամէն թերթերու պէս, օրը երկու-երեք անգամ կը հրատարակէին, Սուրհանդակ, գիրքըր նորագած և իր անկերպարան թշուոս վիճակէն ետքը ալ մարդացած, կը հրատարակէր Տիգրան Արփիարեանի խմբագրապետութիւնով, յաջող թիւերով : Թերթերը դրամ կը չահէին, չնայելով որ գրաշարութիւնը անհամեմատ կերպով սղած էր : Դրամ չահելու խաղ՝ տալիս մը եղաւ որ՝ գործին բոլորովին անտեղեակ դրամատէր մը՝ իր ուշադրութիւնը Սուրհանդակի վրայ դարձէ, յաջաւելուութիւնով երկու ծանօթ բանաստեղծներու՝ Ռ. Սևակի և Հրանտ Նալբանդեանի, որոնք այդպէսով լրագրութեան մէջ կ'անուանին : Սուրհանդակ, նախկին անօրէնէն փոխան

ցելով, վարձեցաւ այդ դրամատէրին կողմէ, և նոյն խմբագրութիւնով շարունակեցաւ առնն մը: Նազարեանց, ամէն նոր բանէ դիւրախաբօրէն չլացող միտք, խանդավառեցաւ հանդիպումէն կովկասէն նոր դարձող գրողի մը՝ Տիգրան Զաւէն, որ շատ ժամանակի պէտք չունեցաւ «սոցիալ-դեմօկրատ» գաղափարներով վարակելու Նազարեանցը, արդէն կազմ ու պատրաստ՝ բռնկելու ամէն աղւոր երեւցած նորութեան շողքէն: Ու երկուքը մէկ, ելան Հայերու մէջ «սոցիալ-դեմօկրատ» թերթ հրատարակելու, աւելորդ է ըսել՝ իրենց ֆէյֆին համար և նոր անօրէնին քսակին վնասով, քանի որ, այդ նպատակին ծառայելով, ալ պէտք էր դրամ չափը միտքէ հանել, ինչ որ եղած էր ծրագիրը Սուրհանդակը վարձելու*։ Այս երազը բաւական եղաւ որ՝ Նազարեանց յաջողցնէ խմբագրատնութիւնը Տիգրան Զաւէնի, Սուրհանդակի մէջ, քիթին տակ Արփիարեանին, որ ալ կը չեղորանար իր գերէն։ Զաւէն քիչ ատենուան մէջ ա՛յնչափ սեղմնց Սուրհանդակի ուղղութիւնը «դեմօկրատ»ական սկզբունքներու նեղ շրջանակին մէջ և ա՛յնչափ թերթին

* Պէտք եմ գիտել տալ թէ՛ ըսելիք չպիտի ունենայի Պրն. Զաւէնին, եթէ առանց այդ տեսակ ծրագրով մը դրամ չափելու ինքնախաբէութեան, վասնելու համար արամադրուած զրամադրութիւնով մը՝ հիմէք՝ ո՛չ թէ միայն «սոցիալ-դեմօկրատ», այլ ի՛նչ ուղղութիւնով թերթ որ ալ կ'ուզէր, սահմանուած գաղափար մը տարածելու, հրատարակութիւնը չափէր կամ ո՛չ։ Բայց հաւատալ և հաւատացնել թէ՛ Թրքա-Հայ հատարակութեան մէջ, — ուր բնկերացին ո՛չ դասակարգ կայ, ո՛չ ալ կազմակերպութիւն գոյութիւն ունի դեռ, — կարելի է սպրեցնել social-démocrate թերթ մը, ան ալ օրաթերթի, և չափը, — ինչ որ սկզբնական նպատակը կը կազմէր Սուրհանդակին, — անհանգուստի պարզմտութիւն է։ Այլապէս, իր ո՛չ գաղափարին, ո՛չ ալ ձեռնարկին հակառակելու պատճառ մը կրնամ ունենալ, Համոզումը, Կարծիքի, Գաղափարի անկախութիւնը՝ ազատ միտքին անընդարարելի մէկ իրաւունքը դաւանելով։

ստաջին էջը լայնքին-երկայնքին ինքզինքով միայն գրադեցուց, — կ'երեւայ թէ ադ ալ «դեմօկրատ»ական սկզբունք մըն էր! — որ սպառումի անկումը գահալէժ եղաւ, քիչ մըն ալ հալածուած այդ օրերը ծնող կատաղի մրցակցութենէն։ Արփիարեան արդէն չէր հանդուրժած և առած քալած էր։ Տիգրան Զաւէն, սակայն, ժողովուրդին գլխուն մէջ «սոցիալ-դեմօկրատ» գաղափարներ թխմել կը նկրտէր, հրատարակելով կովկասէն և Զինգերիաէն հառած «դեմօկրատ»ական այն տեսակ շան-քարոզներ, որոնցմէ Թրքա-Հայ ժողովուրդը ա՛յնչափ բան կը հասկնար, որչափ Զաւէն Զինարէնէն կամ Հօթինթօթիկէնէն։ Ինքը յանցանք չունէր. յանցանքը ժողովուրդինն էր որ՝ անընդունակ էր այդ տեսակ բարձր գաղափարներ բմբռնելու։ Ինք ինչո՞վ մեղաւոր էր, երբ խեղալին կը ծառայէր, մտաւորական ֆէյֆը տեղը կը տանէր, «դեմօկրատ» բնկերներու «ձեռքը պազցնելու»! Կ'արժանանար, թափած դրամովը Սուրհանդակի նոր վարձուորին, որ քսակին բերանը բացած, կը ծախսէր, անխնայ կը ծախսէր։ «Ծարա՛թ մըն ալ դիմացիր, և կովկասէն երկու հարիւր բաժանորդ պիտի գայ», կ'ըսէր անոր Տիգրան Զաւէն, ամէն շաբաթ իրիկուն։ Բայց երկու հարիւր բաժանորդները չաբաթէ մը չէ՛, դարէ՛ մըն ալ գալիք չունէին։ Եւ միամիտ դրամատէրը, որ թերթ հրատարակելով դրամ չափելու եղած էր, — ան ալ «սոցիալ-դեմօկրատ» օրաթերթի, — օ՛ր մըն ալ՝ յուսահատութիւնը կոկորդը հառած՝ վճարումներուն վերջը դրաւ, և Սուրհանդակը հօգին փչեց։ Ադ մեռնիլը եղաւ. մէջ մըն ալ ոտքի չեկաւ։ Խեղճ վաղամեռ Սուրհանդակ, որ իր կարճ կեանքին մէջ, եթէ ուրիշ արժանիք մըն ալ չունեցաւ, ուղղութիւն մը ունենալու ձիրքը ունեցաւ։ Բայց այդ ուղղութիւնը իր գլուխը կերաւ և ինք ալ եղաւ՝ սկզբունքի գոհող նահատակ մը։ Ուղղութիւն ունենալը ուղղութեամբ բլլալուն համար չէ՛ որ՝ միւս թերթերը ուղղութեան մը չեն հետեւիր!՝ հետեւաբար անուղիղ են!՝

Պոլսա-Հայ լրագրութեան մէջ Սահմանադրութենէն
կտրը և ներկային ալ գոյութիւն ունեցող օրաթերթերուն
շարքը կ'ամբողջանայ Բիւզանդիոնով, ձերիսէի Շարգիլէն
և Մեհմուտայի Ախպարը նկատելով ոչ-հայացի թերթեր:

Բիւզանդիոն, հովանաւորած անասան և անաւիկ
փարոսի մը պէս իր վերե կանգնող լուսատու առաջնոր-
դէն, Բիւզանդ Քէչեան, որ Տէրը և Տնօրէնը* ըլլալով
թերթին, տէրը և տնօրէնն է նաև գործին, չենթարկու-
ցաւ պատահական փոփոխութիւններու, յեղադէպ այլա-
շըջութիւններու, այլ մնաց ի՛նչ որ էր, — ժամանակա-
կից Պոլսա-Հայ լրագրութեան ամէնէն գիտակից ուժը,
որ, անգեակ իր ընդգրկած արտօնութիւն հարթ ընթացքնե-
րուն և սեպերուն ալ, չայլաղիւր դիպւածական խոտորնակ
հողմերէ, չի տատանիր: Կ'ընթանայ իր սահմանագծած
ուղիէն, հաւատքով, համոզումով: Բիւզանդիոն, մամուլի
ազատութեան չնորհով աւելի կատարելագործւած, աւելի
կազդուութեամբ և ոգեւոր, անգամ մըն ալ հաստատեց իր
հեղինակաւորութիւնը, որոշ ինքնութիւն մը պահելով իր
հրատարակութիւններուն մէջ, կասկերով սկզբունքի մը,
դաւանանքի մը, զոր գիտէ պաշտպանել, ծո՛ւռ կամ չի-
տակ: Այս տեսակէտով, ան միակը մնաց, իր ուղղու-
թիւնը, համոզումը, զաղտիարը ունեցող, հանրային
ամէն խնդիրներու մէջ: Բիւզանդիոն Պոլսա-Հայ օրաթեր-
թերուն մէջ միակ շեղումն է, որ, առանց որոշապէս քա-
ղաքական կամ ընկերային վարդապետութեան մը բեմի
ըլլալու, գէթ գիտէ իր հրատարակութիւնները հպատա-
կեցնել նախապէս ողորմի մը, ուղղութեան մը, նպատակի
մը, և, աշխատակիցներու, յօդւածագիրներու, թղթակից
ներու ընկերին հետ՝ միշտ ունի ի՛ր ընկերքն ալ, զոր քիչ
անգամ կ'ը փոխէ, կամ բնաւ չի փոխեր: Այսպէս, ընթեր-

ցողը անոր մէջ կը գտնէ զաղտիարի նոյնութիւն մը, սկզ-
բունքի պաշտպանութիւն մը, առաջնորդող ոգի մը, — էա-
կան պահանջներ լրագրութեան մէջ, եւ սխալ չըլլար ըսել
թէ՛ իր ջատագոված սկզբունքին, պաշտպանած դատին մէջ,
Բիւզանդիոն միշտ ամէնէն ողջախոնք, ամէնէն արդարաւորն
է, եթէ . . . իր շահը կամ նկատում մը չի կայ գործին մէջ,
ինչ որ հաղուադէպ է, քանի որ, խոշոր և իւզոտ պատառ-
ներու որսորդութեան հետամուտ ըլլալով աւելի, չի
մասնակցիր ամէն չնչին շահադիտութիւններու, — ինչ-
պէս ուրիշ թերթեր կը զիջանին, — հետևարար քիչ
առիթ կ'ունենայ նկատումի և շահի մտահոգութիւնն
նախապաշարելու, իր հրատարակութիւններուն մէջ: Այս
պատճառներով, Բիւզանդիոն, Սահմանադրութենէն կտրը,
կրկնապատկեց իր prestigeը Հայ հասարակութեան վրայ,
աւելի անկեղծ և անկաշկանդ, միանգամայն հեռատես,
հեղինակաւոր ու ողջախոնք հրապարակախօսութեան ձայն մը
լսելի ընկելով իր սիւնակներէն: Եւ եթէ ունեցաւ թեթեւ-
ոսայթաքումներ, ունեցաւ նաև՝ քաղմակիւ առիթներու մէջ՝
չատ առողջ աշխարհայեցողութիւններ՝ որոնք ճշմարտու-
թեան լուրջ պաշտպանողականներ ըլլալով՝ պատիւ մ'ուայն
կրնային բերել թերթի մը: Այս գաղափարները չեմ ար-
գիւիւր ուղղելու Բիւզանդիոնի հասցէին, հակառակ անոր
որ, անձնապէս, ուրիշ տեսակէտէ մը, հոգեւին ասող մը և
հակակիր չսիրող մը ըլլամ այդ թերթին այն հին-օրէնք
աշխարհաբար և ծթած լեզուն, որմէ չեմ՝ հակնար թէ՛
ինչու չի փրկեր զայն կանոնաւորութեան և ճշգրտութեան
սիրահար իր իմբադրապետ-Տնօրէնը: Տարիներով, անար-
կու և Բիւզանդիոնի համար ալ առատակալական դարձած
«մեք»-ին վրայ յամուող հաստատումիւ լրագրագետը՝
զայս առիթ վերջապէս «մենք»-ի փոխել հարկադրուելէ կտրը,
պէտք էր բնդունիլ թէ՛ լեզուն իր յեղաշրջութիւնը
ունի և թէ ազնոր ունինք մտքուր աշխարհաբար մը՝ որ
Բիւզանդիոնի բրտմոյ և անհեթեթ լեզուն չէ՝ անշուշտ:

Հոս կ'ուստայի օրոթերթերու շարքը: Պարբերա-

* Բիւզանդիոնի իմբադրութիւնը կը կազմեն՝ Պարոյր
Քէչեան, Աշոտ Քէչեան, Աբշակ Ալպոյաճեան և Արիկ
Մալախեան:

Երգիծական գրականութիւնը մեծ ընդունելութիւն և արձակ ապարեզ գտած ըլլալով, Արամ Անտոնեան, որ ծաղ-բանկարչութեան տաղանդը ունի, սկսաւ Խարազան շա-բաթաթերթը, մեծագիր 16 էջ, և ունեցաւ յաջող թիւեր, բովանդակելով թէ՛ բաղմաթիւ ծաղրանկարներ և թէ՛ ինք-նագիր նիւթեր՝ օրւան այժմէական կեանքին վրայ։ Խարա-զան՝ որուն արտօնատէրն է Չ. Փախազեան և որուն տպա-քանէն կը հրատարակուի, նոյն ծաւալով օրաթերթ մըն ալ հրատարակել սկսաւ, ծանօթ երգիծաբան Երւանդ Օտեանի խմբագրութիւնով, բայց 10-15 թիւերէ ետքը դադարե-ցաւ։ Հիմա շաբաթաթերթ Խարազանը կը շարունակէ Անտոնեան, քանի մը շաբաթնուրեւ դադարէ ետքը, իր վարչութիւնովը և խմբագրութիւնովը։

Յեղափոխական կուսակցութիւններն ալ անմասն չի մնացին հրատարակական գործին մէջ և ունեցան իրենց հրատարակութիւնները, իրարու յաջորդող նոր թերթերով։

Վերակազմաւ կուսակցութիւնը Ամբիրիկայ Չայն Հայ-րենեացը փոխադրեց Պոլիս։ Կուսակցութեան անդամներէն Երւանդ Չաւուչեանի արտօնատէրութիւնով՝ Չայն Հայ-րենեացը հրատարակել սկսաւ իբր շաբաթաթերթ, մեծա-գիր 16 էջ, մնայուն խմբագիր ունենալով Լեոն Լարենցը և Վահէ Արզումանը։ Թերթին կ'աշխատակցին կուսակցու-թեան ուրիշ անդամներ և ծանօթ գրողներ։ Ազգայնա-կան ուղղութիւնով հրատարակութիւն մըն է Չայնը, ուր մնայուն արժէքով գրածքներ չէ՛ աչնչափ որ կը մշակուին, թէեւ թերթը դուրի չըլլայ շահեկան նիւթերէ ալ։ Չայնը կը կաղայ օրագիրի և հանգէսի ուղղութիւն-ներուն միջև։ Պէտք էր ձգել իր կոչումը և անոր համա-մաստ վարել զայն, աւելի կատարեալ հրատարակութիւն մը բնելու համար Վերակազմաբաներու Պոլիսի միակ օրկանը։

Քանի մը Դաշնակցական երիտասարդներ ալ՝ Գեղամ Բարսեղեան, Շաւարշ Միտաքեան և Վահրամ Թաթուլ, Դաշնակցութեան հովանիին պիտակով, հիմնեցին «ընկեր-

Վարական» («երիտասարդ ? շաբաթաթերթ») մը՝ Ազդակ, զոր կը հրատարակեն քիչ մը շատ ուռուցիկ և յաւակնոտ ծրագիրով։ Այդ սեկայօլիսդ պարոններուն ոտքը հողին վրայ է, բայց գլուխին ամպերուն մէջը կը չըջագայի։ Գրական ընդունակութիւններ չեն պակսիր իրենց, — բացի Թաթուլ անունով մոլորած ոչնչութենէ մը՝ որ երթալով ապուշի ախտանիշներ երեւան կը բերէ իր վրայ, անմիտ ոտանաւորներով, — բայց զանոնք արժանաւորապէս մշակել չկարենալը՝ իրենց գործին արժէքը կը սպաննէ չարաչար։ Քիչ մը քիչ յաւկնտո ծրագիրով և աւելի պակաս վերացա-կան յօդւածներով՝ Ազդակ կրնար տեղ մը ունենալու ար-ժանի հանդէս մը դառնալ մօր մամուլին մէջ։

Իսկ Հ. Ս. Ռ. Կուսակցութեան անդամ մը՝ ծանօթ բանաստեղծ Վահան Թէքեան ալ՝ Եգիպտոսի ծանօթ Եիրակը փոխադրեց Պոլիս, հիմնելով գրական շաբա-թաթերթ մը, սուարածաւալ, լաւագոյնը մեր պարբերա-կաններուն իր խնամւած բովանդակութիւնով և կարող աշխատակիցներով։ Եիրակը կ'արդարացնէ գրական շա-բաթաթերթի իր ուղղութիւնը և կրնայ աւելի արժեքնել իր նպատակը, եթէ հրաժարի գիրք ըլլալու հանգաման-քէն։ Թէքեան Եիրակով պրակ-պրակ գիրք հրատարա-կելու միտում մը կը դնէ իր ձեռնարկին մէջ, և ո'չ թէ թերթ։ Մեր քաղաքական և ազգային կեանքը յուզող նիւթերը հազիւ արձագանգ ունին հոն։

Այս պարբերականները թւականի տեսակէտով կանխեց Հայրենիքի Քնար գրական շաբաթաթերթը, որ բաւական հրատարակելէ ետքը, վերածւեցաւ ամսաթերթի, Սասուն անունով, Տնօրէն — Խմբագիր ունենալով Տիգրան Սիւր-մէկեանը։ Սիւրմէկեան նոր մը և անսիրտ մը ըլլալով լրագ-րութեան մէջ՝ չկրցաւ իր թերթը պէտք եղած փայլին և կա-տարելութեան տիրացնել, զայն հրատարակելով միայն ա'յն նիւթերով՝ որոնք իր ձեռքը կրնային անցնել, անոնք տեղ ունենային կամ ո'չ՝ գրական հանդէսի մը մէջ։ Գիւ-տակից ծրագիրն ալ պակսեցաւ Հայրենիքի Քնարին,

ինչ որ դարմանելի կ'երևայ ամսաթերթ Մասունի մէջ :
Օրում նաեւ Գաբուն չաբաթաթերթը, մեծադիր ութը
էջ, ազգային, քաղաքական, գրական թերթի բնոյթով,
որ հանդամանքը ունէր լրագրական գործունէութեան ալ
մասնակցելու, իր թերթօններով և լուրերու բաժինով :
Գաբունի տէրը և խմբագիրն էր ծանօթ դատարարակ Յով-
նան Փալազաշեան, որ լրագրական աշխատութեան մըն ալ
կը սկսէր, իր թերթը հրատարակելով իր նորահաստատ
տպարանէն, մնայուն աշխատակից ունենալով, միայն եօթը
չաբաթ, այս տողերը գրողը : Գաբուն հրատարակեցաւ
օրագիր-հանդէսի գնացքով, լայնօրէն զբաղելով նրա-
սողէմի խնդիրն Ղեռնդեան-Նրէցեան իրաւունքներուն
պաշտպանութիւնով, խեղդւած ճշմարտութիւններու ձայն
բարձրացուցած : Բայց թերթը իր ընդհանուր բովանդա-
կութեան տեսակէտով լրագրական ամէն պահանջներու
գոհացում տուող հրատարակութիւն մը չըլլալուն՝ չկրցաւ
մեծ տարածում գտնել : Տասը թիւերէ կտրը՝ վերածւե-
ցաւ երկօրեայ թերթի, չորս էջ, կէս-օրաթերթի դեր
ստանձնած՝ աւելի ընդհանրանալ կարենալու յոռագրու-
թիւններով : Բայց այդ ձեռնարկն ալ կանգ առաւ . և
հիմա կը հրատարակւի կիրակի օրերը, օրագիրի հանգա-
մանքով, չորս էջ, բովանդակելով կիրակի առաւան
լուրեր :

Ուրիշ պարբերական մը եղաւ Փիւնիկը՝ որուն տէր
և խմբագիրը՝ Սմբատ Բիւրատ՝ եզրիպտոսի մէջ գալիս չորս
տարի հրատարակելէ կտրը, հոս վերսկսաւ հանդէսի ձե-
ւով, ութը էջ, ազգային, գրական, քաղաքական նիւ-
թերով : Փիւնիկ ալ, Գաբունէն կտրը, իր էջերուն մեծ
մասը նւիրեց նրաւսողէմի խնդիրն, Գաբունի դատա-
խազութեան ուղղութիւնով : Փիւնիկի կեանքը կարճ
եղաւ սակայն . չորս-հինգ թիւէ կտրը դադրեցաւ, թէ՛
անոր համար որ նիւթական ամուր հիմ մը չունէր, և թէ
որովհետեւ իր ցամաք բովանդակութիւնով՝ չկրցաւ գո-
յութիւնը պահպանել կարենալու չափ սպառում գտնել :

Զգիտցելիք թէ իր աճիւններէն յարութիւն առնելով, կը
յառնէ՞ նորէն օր մը :

Կոչումէն շատ հեռու, բայց անպատճառ գրականու-
թիւն ընելու եռանդովը տապառոտ բժիշկ մը, Տօքթ . Մ .
Իւթիւճեան, — որ այդ նպատակով ամէն անգամ մէջտեղ
եկած ատեն՝ ինքզինքը ծաղրելի ընող հրատարակութիւն
մը փախած է, — Հայուն սիրտին աճիւնի նւիրական
հնչող «Կիլիկիա» անունը լղրճեց իր Կիլիկիա թերթովը,
իրբ թէ առողջապահական-բժշկական-գիտական ծրագիրով
սրբորերական մը, բայց իսկապէս՝ անչա՛հ հաւաքածոյ մը
ոչնչախօս ցնդածութիւններու և պարզամիտ խրատական-
ներու, զուրկ գիտական հիմքէ և շարադրւած պատուելի-
ներու դարէն ժառանգ մնացած այլանդակ ու մղուտ
հայերէնի մը անհաշիւ սխալներով լեցուն քերականութիւ-
նով և ժողովրդական ըլլալ նկրատող լեզուի մը բոլոր անհամ
պաղ-զաւակութիւններով : Թուրք խուժանային վանտա-
լութիւնը եթէ սիրաէն զարկած չըլլար Կիլիկիան և եթէ
հողի ունեցող էակ մը ըլլար ան, վատահարար անձապան
կ'ըլլար, վիրաւորւած ամօթէն իր անունովը ներկայացող
այդ ցուցանքութեան, որ բարեբաղդաբար մէկ թիւի
չահատակութիւնով անշնչացաւ :

Կ'ուզէի՞ք որ՝ թերթերու այս հոծ բաղմութեան մէջ՝
գոր չկրնար տանիլ մեր հասարակութիւնը՝ Աւարայր մըն
ալ ելլէր, ամսաթերթ, դպրոցականներու խմբագրու-
թիւնով և շարադրութիւններով լեցւած, հրատարակու-
թիւն Սկիւտարի Աւարայր Ակումբին : Զախող էր արդէն
ձեռնարկը և ձախողած ալ ըլլալ կ'երևայ շարունակու-
թիւնը, քանի որ ամիսներ անցան և երկրորդ թիւը
չերեցաւ :

Պէտք է յիշել նաեւ Նեհաբը Միլիքը, կէսը հայերէն,
կէսը թուրքերէն շարաթաթերթ մը, որ իր Տնօրէն-Սմբա-
գիրին՝ Ա . Տ . Մանթէոսեանի վարչութեանը տակ, հրա-
տարակեցաւ 20 թիւի չափ, առանց մասնաւոր արժա-
նիքի մը, այլ ընդհակառակը, հայերէն մասին մէջ, լեցւած

աւերածի ծառայող և շահագիտական նպատակներու համար գրեած հրատարակութիւններով, զուրկ գրական և լրագրական ս'ր և է արժէքէ և խճողած գրագիտական և քերականական մերկապարանոց անհամութիւններով :

Իսկ նոր պարբերականներու է'ն վերջինը եղաւ Նոր Հոսանք, որ իր մանւածապատ պատմութիւնը ունի, քանի որ, հետեւէն կամ մօտէն, մէջը... Տիգրան Զաւէն կայ : Կովկասեան գրող մը՝ Պրն. Գարեգին Կողիկեանը արտօնատէր ունեցող այս թերթը՝ պիտի հրատարակէր իբր «սօցիալ-դեմօկրատ» հանդէս, առաջնորդութիւնովը երեք խմբագիրներու, Տիգրան Զաւէն, Գարեգին Կողիկեան և Հրանտ Արծւիկ (դժւար է գուշակել այս Արծւիկ Հրանտ, երբ խնդիրը «սօցիալիզմ»ի վրայ է) : Համաձայնութիւնը գոյացած էր և նիւթականն ալ հայթայթուած : Բայց Պրն. Տիգրան Զաւէն ա'յնչափ սօցիալիս է, ա'յնչափ սօցիալիս է որ՝ երեք խմբագիրներուն մէջ ուղեց ոչ-սօցիալիս զիւրք մը տալ ինքզինքին, պնդելով անպատճառ «խմբագրական» թառիլ թերթին գլխուն : Բնականաբար միւս երկուքը չէին կրնար համակերպիլ այս պահանջումին, որ ուղղակի կը հակասէր իրենց «սօցիալ-դեմօկրատ» համոզումին : Հետեւաբար համաձայնութիւնը քայքայւեցաւ և այսօր թերթը կը հրատարակեն Կողիկեան և Արծւիկ, միշտ իրենց սիրական ուղղութիւնով, որով կը ջանան «գործաւոր տանջւած դատակարգը փրկել» : Ես հիմնալ միայն կրնամ գաղափարին համար ճշմարտապէսնա-հատուկիլ աչք առած այն տիպարին վրայ՝ որ է Կողիկեանը : Բայց չեմ կրնար, միւս կողմէ, հանդուրժիլ որ՝ մարդ ա'յնչափ utopiste լլայ, մինչև հաւատալու աստիճան որ՝ մեր գործաւորական դատակարգերը իրենց իրաւունքներուն պաշտպանութեան պահանջք մը զգացուցած ըլլան, այդ դատին նւիրած մասնաւոր թերթի մը միջոցով : Արդէն, Պրն. Կողիկեան իսկ, ա'յնչափ ուժգնօրէն կ'ընդհարի այդ տեսակ պէտքի մը չգոյութեան որ՝ Հայ գոր-

ծաւորական կեանքէն ոչի'նչ կը գտնէ գրելիք իր թերթին մէջ : Ինչպէս մեկնել դատախազութեան ոգորուն ճիգը դատի մը՝ որ գոյութիւն չունի : Իր ջանքը չի' նմանիր թափուր սրահի մը մէջ եղած մեծաշունդ ճառախօսութեան մը : Մնաց որ, Կողիկեան նապալ մը չէ, որպէսզի Բեյիկն համար տարածել ուղէր իր գաղափարը : Թերթը պէտք է ապրի : Եւ թերթ մը կ'ապրի ա'յն ատեն, երբ կ'ուղղէր պահանջքի մը : Այդ պահանջքը գոյութիւն չունեցած՝ ինչ նպատակի և ինչ ծառայութեան անու-նով կը քարոզէի «սօցիալ-դեմօկրատ» աղանդը, ան ալ ա'յն տեսակ բոքալանքի լեզուով մը և իրթնարանութիւններով, որոնցմէ ոչի'նչ կրնան հասկնալ այդ աղանդին պաշտամունքին կոչւած հետեւորդներ : Ամէն պէտքերնիս լրացաւ և «սօցիալ-դեմօկրատ» թերթի պէտքերնիս մնաց : Կողիկեանի և Արծւիկի ձեռնարկը ես կը նմանցնեմ ճիգերուն միամիտ մեքենագործի մը՝ որ անպատի մը ծայրը երկաթուղի չըլլալուն, և առանց որ այդ տեսակ պէտք մըն ալ զգացուի, զրկւած երկաթեղէն ամէն ատաղձէ, գործիքէ ու մեքենայէ, միայն անո'ր համար ինք որ մեքենագործ է գտնուեր, կ'եղէ փայտէ վայրաշարժ շինելու, զայն ճամբայ հանելէ առաջ, անոր շարժիչ ուժ տալու կրակով ամբողջ մեքենային յօ-րինւածքը հրդեհելու համար : Ա'յսչափ երազատեսու-թիւն : Ո'չ, ցնորք է Նոր Հոսանքի ձեռնարկը դեռ :

Այսպէսով, վերջ կը գտնէ Պոլսա-Հայ լրագրութիւնը կազմող բնակիչներ :

Թրքա-Հայ լրագրական շարժումը կ'ամբողջանայ այն գործունէութիւնով՝ զոր Պոլսէն անկախաբար Գաւառը կը պահէ իր մէջ : Թէև, այդ գործունէութիւնը, համեմատաբար աննշան, սակայն վերջապէս կարելի չէ ժխտել անոր գոյութիւնը : Իզմիր ունէր իր Արեւելեան Մամուլը, որ շարունակւեցաւ անգոհացուցիչ բովանդակութիւնով : Մամուլի ազատութեան առիթը ո'չ մէկ փոփոխութիւն բերաւ անոր վրայ, խմբագրական խլրտումը մը տեսակէտէն :

Էնդհակառակը, նիւթերու շահեկանութեան տեսակէտով՝ տուելի անշքացաւ ան, որովհետեւ Մամուրեան Որդի լրատութեանէ հասկցող մը չէ՝ երբեք ան չգիտեր խմբագրել, գրել, առաջնորդել, թերթ վարել, այլ իր շարաթաթերթը կը հրատարակէ այն աշխատակցութիւններով՝ որոնք կրնան հասնիլ իրեն։ Մամուլին զլխուն զժբաղդութիւն մըն է նաեւ որ, Մամուրեան չգիտեր իսկ դատել, ընտրել, դատաւորել իր թերթին նիւթերը, ինչ որ շատ անգամ Մամուլը բեմ կը դարձնէ լրագրական ամէնէն ձախող ու հակառական չարժուանքերու, պատանշանի արժանի ապուշներէ տոտրագրւած տխմար ու անմիտ հրատարակութիւններով։ Ասոնք Մամուլի Տնօրէն-խմբագիրին դիրքն ալ կը վտանգեն, իբր բարոյական պատասխանատուն թերթին հրատարակութիւններուն, բայց Մամուրեան չհասկնար այդ բաները։ Ան կը հրատարակէ ամէն բան՝ որուն տակ հեռուէն կամ մօտէն շահ մը տեսնէ, թերթի սպառումի կամ բաժանորդագրական կապակցութիւններով։ Ասոր համար է որ, Մամուլ, քանի մը տարիներու պատահական փայլուն չրջանէ մը ետքը, — որուն պատճառը եղաւ լուսագոյն գրողներու անոր շուրջը խմբուիլը, ինքնաբերաբար կամ հրաւերով, և առաւելապէս հրագրւելու իզմիրի լրագրական բեմին գրաքննապէս ամէնէն ազատը ըլլալէն, բռնապետութեան չրջանին, — այսօր անշուք կեանք մը կը հոլովէ, հակառակ իր տպարանական դիւրութիւններուն և ուրիշ անտեսական պայմաններու առաւելութիւններուն։ Եւ եթէ Մամուլ չվայելէ դիպւածական ցանցաւ աշխատակցութիւնը զանազան կարող գրագէտներու, — որոնք կը խզեն թերթին միապաղատ ընացումը, — գրեթէ ոչինչ պիտի արժէ, դադարելով Հայ մամուլին մէջ տեղ մը ունենալու արժէքէն։ Վաղեմի Մամուլէն զատ, իզմիր Սահմանագրութենէն գրեթէ քիչ ետքը ունեցաւ նաեւ իր օրաթերթը, Արձագանգ, տնօրէն-խմբագրութիւնով Վահան Թօշիկեանի, արտօնատէրը ըլլալով Մամուրեան Որդի։ Արձագանգ յաջորդեց

տարարադղ բարսեղ Քէշիշեանի Արձալոյսին, նոյն փոքրադիր ծաւալով, և եղաւ տեղային պահանջներու միայն գոհացում տուող օրաթերթ մը, ո՛չ այնչափ փայլուն ձիրքերով օժտած։ Վերջեւս Արձագանգին տեղ Թօշիկեան սկսաւ հրատարակել Արձալոյսը, որ կը շարունակուի Արձագանգի ծաւալով և խմբագրական ձևով։

Իզմիրէն դուրս, հոս-հոն, ուրիշ գաւառներ ալ ունեցան նախնական միջոցներով խմբագրւած և հրատարակւած պարբերականներ, որոնց գործունէութիւնը նպաստ մէ չկրնար բերել Թրքա-Հայ լրագրութեան և որոնցմով կ'ամբողջանայ գաւառական լրագրութեան շարքը։

§

Այս պայ աններուն և գործունէութեան այս երեւոյթներուն ու ազդակներուն մէջ ներկայացող Մամուլը, որ կոչւած է նաեւ մարմնացնել Հայ Գրականութիւնը, ի՛նչ յուսադրութիւններ կը ներշնչէ և ի՛նչ դեր, ի՛նչ ազդեցութիւն, ի՛նչ ներգործութիւն ունենալ կը խոտանայ, հանրութեան միտքին վրայ և հասարակական խնդիրներու մէջ։ Փայլուն երաշխիք մը չի ներշնչեր այդ ուժը, իր կոչումին տեսակէտով, որովհետեւ անոր մէջ կը պակսին զիտակցութիւնը, նախագծւած ղեկավարութիւնը, համոզումի, դաւանանքի, գաղափարի, իտէալի, նպատակի ծառայող ներշնչումը և առաջագրութիւնը։ Ծիշդ է թէ՛ լրագրութեան սկզբնական նպատակին մէջ էական ջիղ մը կը կազմէ ապրելու և շահելու մտառուեռումը, — առանց որուն կը վտանգուի իր գոյութիւնը և գործը կը խոտորի նշանակէտէն, — բայց այդ անխուսափելի սեւեռամտածունչանակէտէն, — բայց այդ անխուսափելի սեւեռամտածունչանակէտէն, որ պէտք է լծւած ըլլայ ամէն ճիղ, այլ անոր հետ և անկէ առաջ գոյութիւն ունենալու է նաեւ բարոյական արժէքով գործի մը ծառայելու մտադրութիւնը, որպէսզի լրագրութիւնը դադրի խանութ մը ըլլալու շուկացիական ռամիկ ասպարէզէն, և դառնայ նաեւ իմացական իշխանութեան ուժ մը։ Դժբաղդութիւն մըն է որ

լուսաւորութեան անշնչափ առաջացած դարու մը մէջ՝ ինչպէս է քսաներորդ դարը, — ուր Հայութիւնը իմացական շարժումի և գործունէութեան տեսակէտէն միշտ ետամնաց տարրը չէ՝ որ կը ներկայանայ, այլ իր արեւտի ձգտումներով և ընդունակութիւններով, իր իրականացուցած բացառիկ տաղանդի գործքերով և իր հասցուցած միտքի հզօր ներկայացուցիչներով մրցող իսկ կը հանդիսանայ է՛ն լուսաւորւած ու քաղաքակրթւած ազգերու հետ, — Հոյ կեանքին և Հայ միտքին արտայայտութիւնը եղալ Լրագրութիւնը, Հայ ժողովուրդին մտաւորական ամէնէն առկայծ փառարանին՝ Թուրքիաի մայրաքաղաքին մէջ՝ չէ՛ կրցեր ըլլալ արեւտի գիտակցութիւնով, ըմբռնումով և կատարելութիւններով օժտւած, կամ գէթ այդ ձիրքերուն ընդունակ գործ մը, այլ եղեր է խանութ մը, ռամիկ տօնավաճառ մը, որուն վաճառորդները կը ծախեն անշնչափ ապրանքները, որոնք ամէնէն աւելի հաճելի են տեսքէ չլացող սակաւապէտ ամբոխին։ Եւ այդպէս, չարաչար շահագործեր են ամբոխին տկար միտումները։ Ասիկա դժբաղդ, ցաւալի, կակժալի իրականութիւնն է։ Այդ կացութիւնը՝ թառած Թրքա-Հայ ժողովուրդին գլխուն, տարիներով չարիք գործած է անոր իմացական աշխարհին մէջ, աւերելով, խաթարելով, ապականելով ու եղծելով անոր միտքը, հոգին, նկարագիրը, ճաշակը՝ և ազնիւ զգացումները ու ներշնչումները։

Բազմակողմանի են պատճառները այդ դժբաղդութեան։ Էապէս, բռնապետութիւնն է որ ստեղծած է լրագրութեան այդ վիճակը, և հետզհետէ, ուրիշ յարակից ազդակներ՝ աւելի՛ գորացուցած, աւելի՛ սաստկացուցած են զայն, մինչև անհանդուրժելի և յուսահատական համամատութիւններու հասցնելու աստիճան։ Այս իրողութիւնը, — այն շարժառիթներէն զատ՝ զորս պիտի թւեմք ինչ ետքը, — վճռապէս կը հաստատուի նաև անով որ՝ բռնապետութիւնը կանխող կամ անոր մեղմ չըջանին գոյութիւն ունեցող Հայ լրագրութիւնը՝ աւելի գիտակից

ուժ մը, բարոյական ձգտումներու և արեւտի պահանջումներու ճանաչողութեան աւելի՛ կատարելագործւած ձեւնարկ մը եղած է, իր արժանաւոր ներկայացուցիչներով, ինչպէս են՝ Վարդան Փաշա, Տէմիրճիպաշեան, Կիւթիւճեան, Մամուրեան, Կարապետ Փանոսեան, Օղսէն Խօստարեան և ուրիշ ժամանակակիցներ։ Ասոնք, հակառակ համամատապէս ընթերցողներու նեղ շրջանակի մը և սահմանափակ զարգացումով ժողովուրդի մը մէջ ապրած ըլլա նաև, ունեցած են լրագրական գործունէութիւն մը և թողած են աշխատութիւն մը, ուր յստակօրէն կը տեսնուի թէ՛ տիրող էական ոգին չէ՛ եղած դրամ շահելու սեղանաւորական ստրկութիւնը, այլ գաղափարի համար գրեթէ շարժելու, նպատակի մը համար պայքարելու, սպարէզին վրայ գործ մը տեսած ըլլալու սէրը։

Քանի՛ բռնապետութիւնը սկսած է ճնշել մտաւորական կեանքը, սեղմելով Լրագրութեան իրաւունքները, անշնչափ սկսած են մակուսանալ արեւտի սէրէն աշխատելու մղւած դէմքերը, մինչև օր մը՝ երբ ալ անհետացած են, Շահնազար-Արփիար Հայրենիքի, Զօհրապ-Ասատուր Մախիսի և Զօյանեան Ծաղիկի եղական չըջաններուն սերունդէն [1890-5] ետքը, որ վերջին առկայծումն էր Թրքա-Հայ մտաւորականութեան մարող ջահին։ Անկէ ետքը, Հայկական Դէպքերուն հետեւանքով՝ բռնապետութիւնը աստիճան մըն ալ ուժգին ու մոլեգնօրէն սեղմած Հայ Լրագրութեան ու Գրականութեան պարանոցը, տեղի կ'ունենար մտաւորական կեանքին հոգեվարքային շիջումը, որ մնայլով, անորոշութիւնով ու անձկութիւնով կը ծածկէր Հայութեան հոգին։ Երկար եղաւ թափուր ու անստոյգ ամութեան, զինազաղարի չըջանը, ուր պայքարելու արիւնը երակնուն մէջ խլրտացող ցանցառ զինուորներ միայն յամառեցան երեւալ ռազմադաշտին վրայ, առանց նշանակելի շարժում մը առաջ բերել յաջողելու։ Արժանապատուութեան, Եսի, նկարագրի, Բարոյականի զգացումը կրողներ՝ սիրտ չէին

ունենար մնալու, երեւալու և գործելու՝ ասպարէզի մը վրայ, ուր ապականութիւնը և նեխութիւնն էր լծացած, և ուր յաջողելու անխելագ պայման էր՝ ստել, կեղծել, խաբել, խարդաւանել, ստրկանալ, աւամկանալ, շուկացիանալ, գոհելով ամէն աղնիւ զգացում: Այս ստիպողականութիւնը անխուսափելի էր մանաւանդ ժողովուրդին անմիջական պահանջներուն գոհացում տալու գործին հետ ուղղակի աղերս ունեցող գործիչներուն՝ օրաթերթեւրու վարիչներուն համար: Պարբերական հրատարակութիւններու վարիչներ և ձեռնարկուներ՝ կրնային մեծ ատիճանով մը զերծ ըլլալ այդ անխուսափելի ստիպողականութենէն, եթէ ուզէին և եթէ իրենց ետին ու Անհատականութեանը յարգանքի զգացումը ունենային, ինչպէս չպակեցան այդ տեսակները, մեկուսաբար չհզօրացած իրենց գործին ու խոյսին մէջ:

Տիրող այս պայմաններուն հետեանքը ա՛ն եղաւ որ՝ Թրքա-Հայ օրագրական լրագրութեան ղեկավարութեան գլուխը անցան մեծամասնաբար ա՛յն տեսակ վարիչներ՝ որոնք կրնային զիջանիլ պահանջած ստրկութիւններուն, — մատով ցուցելիք պատահական բացառութիւններէ զատ: Այդ մարդիկը իրենց մտաւորական ասկիւսութեանը հետեանքով ուրիշ բոլոր գործի մէջ անյաջող վիժանքներն էին, որոնք կու գային իրենց բաղդը լրագրութեան մէջ փորձել, հոն իրենց ապականած ու այլառեւրած ընդունակութիւններուն յարմար չափադասութիւններու լայն ասպարէզ նշմարելով: Անոնք չունէին ո՛չ անհատական արժանիք, ո՛չ մարդկային ո՛ր և է բարոյական կարողութիւն, ո՛չ իսկ՝ երբեմն՝ դրամ: Բայց կը վստահէին ամէն գձուձ շահի առջև փոքրոգի զիջումներով ողնայար թեքելու իրենց ձկուն ու ճապուկ նկարագիրին, որով կրնային չահագործութեան շատ մը աղբիւրներ ծծել, ազդուկի արխնաքամութիւնով: Անոնք խուժեցին, ասպատակեցին լրագրութեան վրայ, ոտքերնին տեղ ըրին, զանազան հնարամիտ ու խորագէտ սողոսկումներով, լայնքերնուն-

երկայնքնուն տեղաւորեցան, և առո՛վ՝ տեղծեցաւ նոր լրագրութիւն մը, նոր՝ ո՛չ թէ իր ձիրքերովը և առաւելութիւններովը, այլ, ընդհակառակը, նոր՝ իր աւերիչ յատկութիւններովը: Այդ լրագրութիւնը կարենալ ապրելու համար, պէտք կը զգար յանձնառու ըլլալու ամէ՛ն պտղաբերութեան, ամէ՛ն գոհնելութեան, ամէ՛ն վարնոցութեան, որովհետեւ այլապէս կը վստահէր իր թէ՛ նիւթական և թէ՛ քաղաքական գոյութիւնը, քանի որ, սպառում չի գտնելով դադրելուն հետ, կա՛ր նաև նւիրադործւած անբարոյութիւններու մէջ թերացած ըլլալուն համար գրաքննութեան կողմէ խախտուելուն վտանգը, որմէ լրագրատէր մը կրնար ա՛յնչտօի հետեւ մնալ, ո՛րչտօի զիջանէր պատվին նւիրելի այդ անբարոյութիւններուն: Ինչո՞ւ սակայն ծածուկ լեղում կը ծեքծեքեմ: Ինչո՞ւ չեմ բոսր թէ՛ լրագրատէրեր պէտք կ՛զգային խափիյեութիւն ընելու, կատաւարութեան հաւատարիմ ճանչցելու վատագի՛ ստրկացումով: Ա՛յդ ալ բաւական չնկատելով՝ պէտք կը զգային նաև ազդեցիկ պաշտօնատար մը կռնակ ունենալու, անոր ուժովը թիրթիւ խափանեկէ զերծ պահելու համար, կամ՝ երբեմն ալ, նոյն միջոցով, ուրիշ մրցակից թիրթիւ մը գոցել տալով՝ իրե՛նցը առաջացնելու համար: Եւ այդ Հայ լրագրատէրերէն մեծ մասը, այո՛, խափիյեութիւն ըրին. կատաւարութեանէն կռնակ մը ունեցան. իրենց թիրթիւ զերծ պահեցին շատ մը պարագաներու մէջ գոցելէ, խափանելէ. մրցակից թիրթիւր գոցել տէին, փոխնիփոխ: Մարդիկ, որոնք ժողովուրդը առաջնորդելու, անոր միտքը վարելու խորհրդէն նւիրական դերի մը մէջ կը գտնուէին, իրե՛նք առաջին նմուշը կ'ըլլային վատթար հոգիի, — ուղղութեան դալու, բարեկարգելու, սրբագործելու ամէնէ՛ն աւելի կարօտ: Եւ լրագրութեան այդ շրջանի կեանքին մօտէն ծանօթներ զիտեն թէ՛ ինչպէս տուժեց ան, բարքերու ապականութեան և անկումի թունաւոր սերմեր ցանկնով ժողովուրդին մէջ:

Միւս կողմէ, ուրիշ որդ մըն ալ սողոսկած էր լրագ-

բութեան կուշտը, ուրիշ չարիք մըն ալ կը կրծէր անոր կողքը, օր-օրի փառեցնելով զայն:— Ընթերցողներու մատուցումը՝ իր յուսահատեցուցիչ սահմանափակութիւնով՝ չէր համապատասխաներ թերթերը ապրեցնելու պէտքին: Հետեւաբար, անոնք պէտք կը զգային միջոցներ ստեղծելու ընթերցողներու թիւը սուտարացնելու: Ատիկա կարելի էր միայն՝ ժողովուրդին ոտքը իջնելու ստրկական յանձնառութիւնով, մինչև ամէնէն ուսմիկին, ամէնէն գոհիկին, ամէնէն ազէտին գլուխ ծռելու աստիճան, գոհացնելով անոնց է՛ն ստորին ճաշակները, է՛ն զգուշի փառասիրութիւնները, է՛ն տխուր հակումները: Հայ թերթերուն մեծ մասը այդ շահագործութիւնն ալ բրին, լրագրական կոչումի գլխովին հակառակ խաղքութիւններու տօնավաճառ մը գարծնելով լրագրութեան բեմը:

Հայ լրագրութեան այս ալլասերումին մէջ, ժողովուրդն ալ իր պատասխանատուութիւնը ունի, որովհետեւ, անձնատուր թեթեւորիկ ու կոյր հակումներու և լրջութեան ու ինքնազիտակցութեան զգացումներէ զուրկ, չգիտցաւ զէժ գալ լրագրութեան այն ստրկական քմինքներուն, որոնցմով ամբոխին, խառնանին ոտքերուն տակը կը գլորէր, անոր սրունքները, կրուկները, ներքաննէ՛րը կը լզուտէր, անամօթ, աներես ու լրբնի չնականութիւնով:

Կարելի չէ՛ հետեւցնել թէ՛ ի՛նչ աստիճան կրնայ սուժած ըլլալ հասարակութիւնը այս տեսակ մամուլի մը ազդեցութենէն իր միտքին վրայ, և թէ ան ի՛նչ յոռի ներգործութիւն կրնայ բրած ըլլալ իր հանրային կեանքին մէջ:

Տարիներու գործ եղաւ այս շրջանը, ամէ՛ն կերպ անտախտակումի ու վատթարացումի մանրէներ սերմանելով Հայութեան երակներուն, և անոր մարմնը պատառտելով թունաւոր համաճարակներու չիճուկովը: Այդ վարակումը արմատական և աղետալի եղաւ Հայութեան միտքին մէջ և անոր դարմանումը ժամանակի՛ պիտի կարօտի:

Սահմանադրութիւնը և Ազատ Մամուլն ալ չկրցան ջնջել, սրբել-անհետացնել Հայ Լրագրութեան կողք որդեհոտեցնող ախտերը, որովհետեւ մարդիկը նոյնն են, ցեղերը կը մնան * անոր երակներուն ու մարմնին ծակալքնե-

* Այս մեղքէն մէկ-քանի անպարսններ՝ կրնան ինքզինքնին չեզոքացած նկատել այս դատումներէն: Դժբաղ-տաբար, սակայն, մէկ ծաղիկով գարուն չի՛ գար:

բուն մէջ, մականքո՛յծօրէն ծծելով այն աւիշը՝ որ կեանք և ուժացում պէտք էր տալ զայն մարմնաւորող բունին, կոճղերուն ու ստերուն:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ, այսօր, դեռ մինչև այսօր ալ, Թրքա-Հայ Լրագրութիւնը իր տիրող զանգւածով զեկաւար ուժ մը չներկայացներ, ժողովուրդը առաջնորդելու գործին մէջ*, ուժ մը, ազլակ մը, որ ներշնչւած ըլլար կոչումի ճանաչողութենէն, զսպանակւած գիտակից բազուկէ, և լծւած գաղափարային ըմբռնումով գերի մը ու նպատակի մը ուխտին:

§

Անկախաբար լրագրութեան, Պոլսա-Հայ գրականութիւնը կը ծաղկի նաեւ գիրքի աշխատութիւններով: Գրականութեան արհաւրոտ, նախնիրաւոր ու պակուցիչ, քննութեան արհաւրոտ, նախնիրաւոր ու պակուցիչ, երաշտութեան խանձած Թրքա-Հայ գրական ամուն, ազատութեան անձրեւին ցողւած ուժով՝ սկսաւ ծաղկիլ և ազատութեան անձրեւին ցողւած ուժով՝ սկսաւ ծաղկիլ և ազատութեան անձրեւին ցողւած ուժով՝ սկսաւ ծաղկիլ և ազատութեան անձրեւին ցողւած ուժով՝ սկսաւ ծաղկիլ:

Մտաւորական գալւած գործունէութեան ուժը՝ կը պոռկկայ ու կը զեղու՝ ազատութեան անկաշկանդ կրկնին մէջ: Շատ են իրարու ետեւէ հրապարակ արշաւող գիրքերու շարքերը, ամէ՛ն տեսակէ, ամէ՛ն նիւթէ, ամէ՛ն ծաւալով: Բայց ի՛նչ է անոնց սրական արժէքը:

Առանձնաբար, անոնցմէ ոմանք մեր վերածաղկող գրական բուրաստանին մէջ կը կազմեն մէյ-մէկ ծաղիկներ, իրենց առանձին գոյնով ու արժէքով: Եւ ներկայ սերունդին գործներէն գրեթէ մեծ մասը, ազատ մամուլի ոգևոր շարժումէն հրապուրւած, քիչ կամ չափ մասնակցեցաւ ազատ շունչով հրատարակութիւն մը մէջտեղ հանելու եռանդին, հրատարակելով հինէն կամ նորէն, արդէն պատրաստ կամ նոր հեղինակւած որ և է աշխատութիւն, ըլլար գիրք մը կազմելու չափ սուտարածաւալ, կամ սլակի

* Այս գաղափարականին ձգտող մէկ-երկու հրատարակութիւններու գործունէութիւնը ամիսնալ միայն կրնայ ընդհանուր հոտանքին հակազդեցութենէն ջլատւած:

ձեռով: Այդպէսով, գրական բեմին վրայ, յաջորդաբար տողանցք մը ըրին Պոլսո-Հայ կամ արտասահմանեան հեղինակներ, իրենց թիւին տակ ունենալով աշխատութիւն մը, բանաստեղծական, յեղափոխական, քննադատական, թատերական, վիպական, ուսումնասիրական սեռերուն վրայ: Այդ հրատարակութիւններուն մէջ ամէնէն աւելի մշակեալները եղան՝ բանաստեղծական և յեղափոխական-վիպական ձիւղերը, համեմատապէս միւս ձիւղերուն: Մասնաւորապէս յեղափոխական-վիպական սեռը գերազանց առաւելակշռութիւն մը ունեցաւ միւսներուն վրայ, թէ՛ անոր համար՝ որովհետեւ ամէնէն այժմէական և ընթացիկ ապրանքն էր աղ, — որով հեղինակներ կրնային սքանչելապէս շահագործել հրատարակութեան ընթերցասիրական նորարարքը եռանդը՝ դէպի այդ «արդիւնամ պոետը»՝ դարձած նիւթները, — և թէ՛ որովհետեւ ծայր տւած հրատարակական եռուզեւոթին մէջ լայն մասնակցութիւն ունէին Արտասահմանէն հասնող գրիչի աշխատաւորներ: Եւ «Մատենաշար»երը սկսան, ձեռնարկւած զանազան Գրատուններու կողմէ, զանազան վերատառութիւններով: Գիրքերու շարքերը իրարու յաջորդեցին, թիւերը ստաւաքան, հրապարակը ողողելով գիրքի տեղատարափով մը, որուն նմանը չէր տեսած Պոլիս: Գաւառն ալ ետ չմնաց այդ տենդոտ գործունէութեան մէջ մաս ունենալէ, և, դաւառացի բոլորովին անծանօթ մնացած գրողներ՝ եթէ չկրցան իրենց քաղաքէն տեղական տպարաններէ հրատարակութիւններ զրկել դէպի մոտաւորական շարժումի կեդրոնը, Պոլիսի մէջ գլուխ ցցեցին, սունկի պէս մէյ-մէկ անկիւնէ ծնող իրենց հրատարակութիւններով: Հայ գրական աշխարհին մէջ մենաշնորհւած ծանօթ դէմքերը՝ աս ու ան կողմէ կէտկիտեցան արտասահմանեան, տեղացի կամ գաւառացի անծանօթ դէմքերէ, որոնց ամբողջութիւնը կազմեց իմացական խլրտումի բազմերանգ համայնապատկեր մը, որ ընթերցող հասարակութեան աչքը կը խողտէր, քիչ մնն ալ մտացնորութիւն պատճառելով: Ո՞ր կարգար ան, որուն հետեւէր, ո՞ր մէկուն վճարել հասնէր: Եւ ի՞նչպէս ժամանակ գտնէր՝ ամէնուն ընթերցումին հասնելու համար, — օրաթիւթներու և պարբերականներու դէզը եթէ ո՛չ աւարտելու, գէթ աչքէ անցընելու խնդիրէն՝ աւելի ճիշդը պէտքէն գատ, քանի որ անոնք ամէնքն ալ լեցուն էին այժմէական հրատարակ-

ութիւններով՝ զորս կարելի չէր զանց ընել և որոնց կարելի չէր անտեղեակ մնալ: Հրատարակութեան համար ընթերցանութեան հեղինակ չըջան մը սկսած էր, որուն ստիպողաբար նախընտրէին՝ քիչ կամ շատ համեմատութիւնով՝ ամէն գասակարգէ անհատներ, քիչ մը գործերնին իսկ երեսի վրայ ձգած: Թեթիւ ընթերցանութեան այդ տենդայոյզ մենամոլութեան մէջ, մեծապէս առաջնային գիրքերը, անտեսելով, երեսի վրայ մնալով, կորուելով, անշքանալով, նոյն իսկ ա՛յն տեսակ գիրքեր՝ որոնք՝ սոփադուած էին՝ ուրիշ ատենուան համար լի՛ովին ուշագրաւ դէմքերէ, որոնց գործը չէր կրնար անուշադիր անցնիլ: Այդ դէմքերուն մէջ էին՝ որչափ դէպի Արտասահման հեռացած սիրւած գրիչներ, նոյնչափ, և առաւելապէս, Պոլսո-Հայ մոտաւորականութեան համակրելի ներկայացուցիչներ, համբաււած անունի և վնասուած գրիչի տէր գրագէտներ, հին թէ նոր սերունդէն: Կը հաբցնէին, քիչ վերը, թէ ի՞նչ է այդ գիրքերուն որակական արժէքը: Այդ հրատարակութիւններուն մէջ, կան բանաստեղծական, ընկերային, իմաստասիրական և զրական լուրջ աշխատութիւններ, որոնք բունապետութեան լուծին տակ նիւծած մեր վտիտ գրականութեան երակները ու ջիղերը՝ զօրացնելու արիւնը ունին, կեանքի վերանորոգիչ աւելով գեղուն իրենց էջներով: Բայց գիրքի գրականութեան խառնակ կալածին մէջ՝ անոնց ցանցառ թիւը դեռ անբաւական է յեղաշրջելու մեր գրականութիւնը ա՛յն համեմատութիւնով՝ որով լրագրութիւնը ճամբայ կ'առնէ: Այդ պատճառով՝ անոնք անգոր են ազդեցութիւն մը գործելու գրականութեան վրայ, կարենալ կերպարանափոխելու համար զայն ա՛յնպէս՝ ինչպէս լրագրութիւնը կ'ընէ, դէպի յոռին կամ լաւը, — աղ տարբեր խնդիր: Անա թէ ինչո՞ւ՝ գիրքի գրականութեան շարժումը դեռ շատ ետ կը մնայ լրագրական գրականութեան ներգործութենէն՝ հասարակութեան և միտքերու վրայ: Ճիշդ է թէ՛ լրագրութեան զուգընթաց տեղի ունեցաւ գիրքի գրականութեան ծաղկում մին ալ*, թէ հեղինակութիւններով և թէ թարգմանութիւններով, մասնաւորապէս ազատաշունչ և յեղափոխական նիւթերու վրայ, բայց այդ արտադրութիւն-

* Թեւ չէ այս ուսումնասիրութիւնը ընդգրկող չըջանին երեցած բոլոր գիրքերը և մանրամասնել անոնց նիւթը՝ դուրս կը մնայ այս գործին նպատակէն:

ներուն հաւաքական զանգւածը, — կազմւած անշուշտ միայն անոնցմէ՝ որոնք զբաղւած մը կարենալ ստեղծելու բնոյթէն, որով, Թրքա-Հայ գրական շարժումը վերջին շրջանին՝ անոր դերը զգալապէս համայնաց տեղ մը կը զբաւէ և պէտք չթողուր իրմով երկարօրէն զբաղելու, որովհետեւ, որչափ ալ այդ գրացանկին վերաբերող հրատարակութիւնները առանձնաբար զուրկ չըլլան զանազան արժանիքներէ, սակայն անոնց մէջ կարելի չէ համբել հզօրապէս ազդող, տիրող, յեղաշրջող բնատոհմիկ հեղինակութիւններ, — չհաշւելով թարգմանութիւնները, որոնք, չըլլալով ծնունդը Հայ միտքի և արտայայտութիւնը Հայ կեանքի, ուղղակի չեն զօգւիր Հայ գրականութեան կեանքին։ «Երկ»ը կը պակսի Հայ մշտքի այդ արտադրութիւններուն մէջ, և շատ չեն, նոյն իսկ բնորոշ գրացանկի մը մէջ, այն հեղինակութիւնները, որոնք իրենց ոգիով կամ նպատակով կարենային ծառայել մեր գրականութեան չէնքին հիմնարկէքին։

Իսկ գրական վերջապէս որ և է արժէք մը ունեցող ցանցաւ գործերուն ետեք՝ մեծ է թիւը ոչնչութիւններուն՝ որոնցմէ գրականութիւնը բացարձակապէս ոչինչ կը չափի։

Հրապարակը ողողող այդ գիրքերը, մեծամասնաբար անարժէք հրատարակութիւններ ըլլալուն չափ, և՛ նաեւ շահագործութեան նպատակով ակնյայտ մամուլէն դուրս հանւած անխնամ ու թափթփած հրէշութիւններ։ Որչափ գրականութիւնը ձերմակ-երես հանած պիտի ըլլային հրատարակիչներ և հեղինակներ՝ հրաժարելով շահագործութեան մոլուցքի մը մէջ հրապարակը ողողելէ ա՛յն տեսակ վիժած գիշերաջանութիւններով [élucubration], որոնք մէկ մէկ կերպով կը նպատակն գրականութեան զարգացումին ու ճոխացումին։

Պէտք է խնայել զայն պատուաստելէ այն տեսակ անանուն և անկերպարան պղծութիւններով՝ որոնց տպագրւելուն համար հայերէն տառերը քովէ-քով եկած ըլլալուն կը զղջան ու կ'ամօթահարին։ Որովհետեւ այդ անարգանքը գիրքի մը ըլլալէ ետքը՝ է՛ նաեւ Հայ Մատենադրութեան, որ ամէն ատենէ աւելի պէտք ունի առողջ, կենսունակ, ուժեղ պատաստի, հզօրապէս ծաղկելու համար իր գեղուղէշ ու հոյադալար վերածնունդը։

63 136

